ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Δ.Π.Μ.Σ. «ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ»

«Αλληλεπίδραση Ανθρώπου - Robot στην περίθαλψη: Φροντιστής robot έναντι Φροντιστή Ανθρώπου υπό το πρίσμα της Καντιανής Ηθικής Θεωρίας»

«Human – Robot Interaction in Healthcare: Care Robot versus Caregiver. An analysis based on Kantian Moral Theory»

Της **Βασιλικής Μελισσινού**

Αρ. Μητρώου: **267**

Εξεταστική επιτροπή: κ. Παύλος Κ. Σούρλας, κ. Χρήστος Λιονής,
κ. Κωνσταντίνος Στεφανίδης

Αθήνα, 2023

Περιεχόμενα

Περίληψη ……..……..... 3

Ευχαριστίες ……..……..... 5

Εισαγωγή ……..... 6

1. Παρουσίαση του ζητήματος: Προσεγγίζοντας πραγματιστικά ……..... 10

1.1. Πάσχοντες και ηλικιωμένοι. Οι ανάγκες τους για φροντίδα στην περίθαλψη ...……..……..... 10

1.2. Χαρακτηριστικά και όρια του ανθρώπου φροντιστή στην περίθαλψη ……..…… 13

1.3. Care Robots. Η νέα εξέλιξη στην περίθαλψη ……..... 17

2. Θεμελιώδης Έννοιες στην Ηθική φιλοσοφία του Ι. Καντ ……..…..... 19

2.1. Αυτονομία, Πρόσωπα, Αξιοπρέπεια …….…..... 19

2.2. Ηθικά συναισθήματα …….……..... 23

2.3. Καθήκοντα προς εαυτό ……..……... 26

2.4. Καθήκοντα προς τους άλλους …….……..... 27

3. Αλληλεπίδραση Ανθρώπου - robot στην περίθαλψη ……..... 31

4. Ηθικός Προβληματισμός ……..... 40

4.1. Ζητήματα αυτονομίας και ηθικού καταλογισμού ……..…… 40

4.2. Το ζήτημα των συναισθημάτων ……..……... 47

4.3. Τα καθήκοντα των φροντιστών ……..……..……..... 48

4.4. Προσβολή του Προσώπου και Αντικειμενοποίηση ……..……... 51

4.5. Θετική όψη της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – care robot ……..…….. 55

Συμπέρασμα ……..... 56

Επίλογος ……..……..... 59

Βιβλιογραφία ……..... 60

Περίληψη

Η αύξηση προσδόκιμου ζωής του παγκόσμιου πληθυσμού έχει δημιουργήσει μεγαλύτερες ανάγκες στην υγειονομική περίθαλψη και φροντίδα τόσο των ηλικιωμένων όσο και των ασθενών, σε βαθμό που το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό δεν είναι επαρκές για να τις καλύψει. Καθώς η τεχνολογία της ρομποτικής αναπτύσσεται ραγδαία, η λύση στο ζήτημα επαφίεται στην δημιουργία φροντιστών ρομπότ (care robots). Αυτή η νέα τεχνολογική εξέλιξη γεννά ηθικούς προβληματισμούς για τη χρήση τους και για την αλληλεπίδρασή τους με τον άνθρωπο. Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε το ζήτημα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου-ρομπότ, όπως παρουσιάζεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία σήμερα, και προσεγγίζοντάς το ηθικά βασιζόμενοι στην ηθική θεωρία του φιλοσόφου Ιμμάνουελ Καντ. Η συγκεκριμένη ηθική θεωρία επιλέχθηκε διότι αποτελεί μια παραδοσιακή ηθική θεωρία με στέρεες βάσεις και οι κεντρικές έννοιές της, δηλαδή η αξιοπρέπεια, ο σεβασμός του προσώπου και τα ηθικά συναισθήματα μας αφορούν άμεσα στο παρόν ζήτημα. Το συμπέρασμα της παρούσας ανάλυσης είναι ότι η φροντίδα αφορά τη σχέση μεταξύ προσώπων και η χρήση των care robots μπορεί να έχει αποκλειστικά ενισχυτικό/ βοηθητικό ρόλο στην περίθαλψη για τους φροντιστές και για τους φροντιζόμενους.

Abstract

The increase in life expectancy of the world population has created significant healthcare needs for the elderly and the patients. As a result, the available human resources are not sufficient to meet them. Nowadays, as the technology of robotics and artificial intelligence is rapidly developing, the solution to the matter rests on creating care robots- robots that are used as caregivers. This new technological development raises ethical concerns about their use and interaction with humans. In this paper, we will try to examine the subject of human-robot interaction as presented in the existing literature and approach it from an ethical point of view based on the moral theory of the philosopher Immanuel Kant. This ethical theory was chosen

because it is a traditional ethical theory with solid foundations and its central concepts, like dignity, respect for the personhood and moral emotions, are directly relevant to the present issue. The conclusion of the present analysis is that care in health care system is about the relationship between persons and the use of care robots can have an exclusively supportive/helpful role for caregivers and cared-for persons.

Ευχαριστίες

Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω πρώτα τον επιβλέποντα της διπλωματικής, κύριο Π. Κ. Σούρλα. Ευχαριστώ επίσης τον κύριο Κ. Στεφανίδη για τις βιβλιογραφικές προτάσεις σε σχέση με το πιο τεχνικό κομμάτι των care robots, και τον κύριο Χ. Λιονή για τα ενθαρρυντικά σχόλιά του για την εργασία και τη συνεισφορά του σε αυτή με προτεινόμενη βιβλιογραφία αναφορικά με τη φροντίδα, τη συμπόνια και την ενσυναίσθηση στην περίθαλψη. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Στ. Τσινόρεμα, η οποία πολλαπλώς με έχει βοηθήσει καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών (αλλά και προπτυχιακών) σπουδών μου, με πληθώρα βιβλιογραφικών προτάσεων σχετικών με το έργο του Ιμμάνουελ Καντ αλλά και με τον κλάδο της βιοηθικής. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον φίλο Γιάννη – Παναγιώτη Βούλγαρη για τις παρατηρήσεις και τα σχόλιά του πάνω στην εργασία, οι οποίες ήταν εξαιρετικά βοηθητικές.

Εισαγωγή

Η αύξηση προσδόκιμου ζωής του παγκόσμιου πληθυσμού έχει δημιουργήσει μεγάλες ανάγκες στην υγειονομική περίθαλψη και στη φροντίδα των ηλικιωμένων και των ασθενών, σε βαθμό που το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό δεν είναι επαρκές για να τις καλύψει. Καθώς η τεχνολογία της ρομποτικής αναπτύσσεται συνεχώς, η λύση στο ζήτημα έχει αρχίσει να βρίσκεται στην δημιουργία βοηθών και φροντιστών robot. Η Ιαπωνία έχει ήδη προσθέσει στις υπηρεσίες των οίκων ευγηρίας robots συντροφιάς και robot φροντιστές, τα οποία φαίνεται να έχουν βοηθήσει αρκετά τους ηλικιωμένους αλλά και τους εργαζομένους στα ιδρύματα αυτά, προσφέροντας καλύτερη ποιότητα υπηρεσιών για τους πάσχοντες, ενώ η αλληλεπίδραση με τους ηλικιωμένους έχει πολύ θετικό αντίκτυπο στην ψυχολογία τους και τη διαβίωσή τους εκεί. Ταυτόχρονα, έχουν ήδη δημιουργηθεί robot τα οποία παρέχουν συντροφιά και φροντίδα στο σπίτι. Ορισμένα από αυτά τα robots είναι τα Pepper, PHAROS, Nao, Care-O-Bot, Lio και Hobbit. [1]

Αυτή η νέα εξέλιξη στον τομέα της περίθαλψης γεννά ηθικούς προβληματισμούς για την αλληλεπίδραση robot και ανθρώπου. Δεν πρόκειται απλά για μια μηχανή προς χρήση αλλά για μια «κοινωνική» μηχανή, η οποία στόχος είναι να αντικαταστήσει(;) ανθρώπους σε συγκεκριμένους ρόλους στον τομέα της περίθαλψης, να κρατά συντροφιά σε μοναχικούς ηλικιωμένους και να αλληλεπιδρά καθημερινά με αυτούς όπως θα έκανε ένας συγγενής ή ο κατ' αποκλειστικότητα φροντιστής τους. Όμως, ηθικοί προβληματισμοί προκύπτουν για την ηθική διάσταση του ρόλου του φροντιστή, ιδιαίτερα σε ζητήματα αυτονομίας και καθηκόντων προς τους φροντιζόμενος αλλά και προς τον εαυτό του. Μια παράλληλη παρουσίαση του ρόλου του ανθρώπου φροντιστή και του ρόλου ενός robot φροντιστή στην περίθαλψη πιστεύω θα μπορούσε να μας βοηθήσει να διακρίνουμε τα υπέρ, τα κατά και τα όρια της νέας αυτής τεχνολογικής εξέλιξης που πρόκειται να γίνει μέρος του βίου μας.

Το κεντρικό ηθικό ερώτημα της παρούσας εργασίας είναι το εάν τελικά η αλληλεπίδραση μεταξύ ενός robot φροντιστή και ενός ασθενούς ή ηλικιωμένου μπορεί να έχει θετικές διαστάσεις στη φροντίδα τους και, εξετάζοντάς στο συγκριτικά

[1] Kyrarini, Maria, Fotios Lygerakis, Akilesh Rajavenkatanarayanan, Christos Sevastopoulos, Harish Ram Nambiappan, Kodur Krishna Chaitanya, Ashwin Ramesh Babu, Joanne Mathew and Fillia Makedon. "A Survey of Robots in Healthcare." Technologies, Ιανουάριος 2021.

με την αλληλεπίδραση με φροντιζόμενου και ανθρώπου φροντιστή, ποια είναι οι αρνητικές (ηθικά) διαστάσεις αυτής της νέας τεχνολογίας; Ορισμένες πτυχές του εν λόγω ερωτήματος είναι οι εξής: Πώς αυτό μπορεί να επηρεάσει την αξιοπρέπεια του ασθενούς ή ηλικιωμένου; Μπορούμε να μιλάμε για εργαλειοποίηση του προσώπου; Ή μήπως η αλληλεπίδραση αυτή ενισχύει την αυτονομία του και επιφέρει τελικά έναν καλύτερο βίο για τους πάσχοντες και τους φροντιστές τους;

Τι συμβαίνει τελικά με το ζήτημα του σεβασμού της αξιοπρέπειας/ προσωπικότητας του υποκειμένου; Το συγκεκριμένο ερώτημα μας ενδιαφέρει να το προσεγγίσουμε από δύο σκοπιές. Πώς ερμηνεύεται ηθικά ο ρόλος του φροντιστή, ο οποίος καλείται για κάποιο διάστημα να παραμερίσει τις προσωπικές του ανάγκες και την πρόοδό του προκειμένου να ανταπεξέλθει στις ανάγκες του φροντιζόμενου; Η υπόσταση του ανθρώπου φροντιστή από μόνη της μπορεί να εγείρει ηθικούς προβληματισμούς. Με βάση τα αποτελέσματα διαφόρων ψυχολογικών ερευνών[2] είναι ξεκάθαρη η ψυχική επιβάρυνση του ατόμου που καλείται να αναλάβει τη φροντίδα ενός άλλου, ιδίως όταν πρόκειται για συγγενικό του πρόσωπο. Κατάθλιψη, παραμέληση εαυτού και μεταβολή της σχέσης με τον ασθενή ή ηλικιωμένο είναι μερικές από τις βασικές συνέπειες των καθηκόντων ενός φροντιστή. Ηθικά προβληματιζόμαστε σχετικά με την παραμέληση καθηκόντων του φροντιστή προς τον εαυτό του· η απάντηση σε αυτό προκύπτει από την καντιανή ηθική θεωρία.

Είναι τα care robots η λύση στο πρόβλημα της έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού στην περίθαλψη; Είναι αυτά η λύση στο πρόβλημα του burnout των φροντιστών; Ή τελικά, μήπως οδηγούμαστε σε έναν απο-ανθρωπισμό της φροντίδας; Οι δυνατότητες και τα όρια ενός robot φροντιστή είναι συγκεκριμένα και περιορισμένα. Η χρήση robot φροντιστών στην περίθαλψη μπορεί να αποτελεί για τον άνθρωπο μια καινοτομία που θα βελτιώσει κατά πολύ την ποιότητα του βίου του και θα τον «αποδεσμεύσει» από την υποχρέωση να υποτάσσει για κάποιον καιρό τις ανάγκες του προς όφελος κάποιου άλλου-του ασθενούς. Εγείρονται ωστόσο ζητήματα ηθικής τα οποία πρόκειται να μας απασχολήσουν στο άμεσο μέλλον και οφείλουμε να τα επεξεργαστούμε.

---

[2] Koutra, Katerina et al. “Linking family cohesion and flexibility with expressed emotion, family burden and psychological distress in caregivers of patients with psychosis: A path analytic model.” Psychiatry research vol. 240 (2016): 66-75 & Msaouel, Pavlos et al. «Burnout and training satisfaction of medical residents in Greece: will the European Work Time Directive make a difference?» Human resources for health vol. 8 16. 1 Ιουλίου 2010. & Soler, Jean Karl et al. «Burnout in European family doctors: the EGPRN study» στο Family practice vol. 25,4 (2008): 245-65 , σελ. 253.

Σημαντικό επιχείρημα ενάντια στην *αποκλειστική* φροντίδα ασθενών και ηλικιωμένων από robots προβάλλεται η εγκατάλειψη ενός προσώπου στα χέρια μιας μηχανής και η υποτίμηση του υποκειμένου που αυτή συνεπάγεται. Διαφορετικά, η εγκατάλειψη αυτή συνεπάγεται την προσβολή της αξιοπρέπειάς του. Ερμηνεύοντας καντιανά, μαζί με το άτομο αυτό προσβάλλουμε τελικά την έννοια της αξιοπρέπειας της ανθρωπότητας στο πρόσωπό του, κάτι που βρίσκεται εντελώς ενάντια στα καθήκοντα του προσώπου και τον καθιστά ανήθικο. Ταυτόχρονα, ο άνθρωπος φροντιστής δεν τηρεί τα καθήκοντα προς τους άλλους, αφού δεν καλλιεργεί τα ηθικά συναισθήματά του, όπως ο σεβασμός και η αγάπη (ως εύνοια). Τα καθήκοντα και τα ηθικά συναισθήματα πρόκειται να παρουσιαστούν στη συνέχεια.

Σημαντική είναι η θέση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, ο οποίος έχει δημοσιεύσει από το 2007 ένα πλαίσιο πολιτικών υγείας προσωποκεντρικό.[3] Στόχος είναι το σύστημα υγείας, οι σχετικοί οργανισμοί και οι υγειονομικοί να επιδιώκουν μια πιο ανθρωπιστική προσέγγιση στην πρακτική τους, κατά την οποία το άτομο θα αντιμετωπίζεται ως προσωπικότητα πολυδιάστατη στην οποία αξίζει σεβασμός. Το σύστημα υγείας έχει κενά και αδυναμίες που αφορούν την υπέρμετρη εστίασή του στο βιοιατρικό κομμάτι, παραμελώντας το ανθρώπινο. Αυτό ξεκινά ήδη από την εκπαίδευση των νέων ιατρών και νοσηλευτών, οι οποίες και οι οποίοι εκπαιδεύονται αποκλειστικά στα σωματικά συστήματα και όχι στο πως να διαμορφώσουν τέτοια σχέση με τους ασθενείς και τους συγγενείς τους ώστε να λειτουργεί και η αλληλεπίδραση θεραπευτικά. Η ελάχιστη συμμετοχή του ασθενούς και των συγγενών του στη θεραπεία λειτουργεί αρνητικά και δεν συνάδει με το πρότυπο μιας προσωποκεντρικής προσέγγισης της περίθαλψης.

Η προσέγγιση των προβληματισμών θα γίνει στη βάση της ηθικής θεωρίας του φιλοσόφου Ιμμάνουελ Καντ. Ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε η συγκεκριμένη προσέγγιση αφορά αφενός το ότι η θεωρία του Καντ είναι μια παραδοσιακή ηθική θεωρία, στην οποία έχουν βασιστεί κάποιες νέες και πιο πρόσφατες όπως η ηθική της φροντίδας (care ethics), αφετέρου διότι διαθέτει εκείνες τις βάσεις στις οποίες μπορούμε να στηριχθούμε για να επιχειρηματολογήσουμε πλήρως και ολοκληρωμένα σε σχέση με το ζήτημα της παρούσας εργασίας. Δηλαδή, αφορά σε μεγάλο βαθμό τη σχέση μεταξύ των προσώπων, την αξιοπρέπεια και τον σεβασμό, αλλά και την

[3] World Health Organisation. «People-Centred Health Care : A Policy Framework» στο www.who.int, 2013, www.who.int/publications/i/item/9789290613176.

εμπλοκή συναισθημάτων με ηθική χροιά. Θεωρήσαμε ότι τα κύρια αυτά συστατικά της καντιανής θεωρίας μπορούν να παρουσιάσουν και να προβληματίσουν ηθικά αναφορικά με τη χρήση care robots και την σημασία τους στην αλληλεπίδραση με πρόσωπα, τα οποία βρίσκονται σε ευάλωτη κατάσταση και χρειάζονται κάποιον τρίτο για να αυτοεξυπηρετηθούν. Συνεπώς, η επιλογή αυτή, παρότι δεν είναι η επικρατέστερη στη βιβλιογραφία, θα μπορούσε να δώσει στέρεες βάσεις για μια εις βάθος ηθική ανάλυση, την οποία θεωρούμε προϋπόθεση για την προσέγγιση του υπό διερεύνηση ζητήματος.

Η μέθοδος που χρησιμοποίησα για την έρευνα είναι η αναζήτηση σχετικής βιβλιογραφίας μέσω ηλεκτρονικών πηγών όπως το JSTOR, Google Schoolar, Stanford Encyclopedia of Philosophy και τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία μέσω εξαιρετικών μεταφράσεων του έργου του Ιμμάνουελ Καντ. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία για την καντιανή θεωρία κατάφερα να βρω πάλι από σχετικές παραπομπές σε λήμματα εντός των αντίστοιχων μεταφράσεων αλλά και από άρθρα βασικών μελετητών του Καντ όπως η Onora O' Neill και ο Allen Wood.

Η δομή της εργασίας επέλεξα να διαμορφωθεί ως εξής: στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια πραγματιστική προσέγγιση αναφορικά με τους πάσχοντες και ηλικιωμένους, παρουσιάζοντας τις ανάγκες τους για φροντίδα στην περίθαλψη, με τον ρόλο του φροντιστή στην περίθαλψη και με τη νέα τεχνολογία των care robots ως εξέλιξη στην περίθαλψη. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρώ την παρουσίαση των σημαντικότερων για την παρούσα εργασία ηθικών εννοιών της καντιανής ηθικής θεωρίας. Στο τρίτο κεφάλαιο προχωρώ σε μια επισκόπηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο, με βάση τις προηγούμενες αναλύσεις, προχωρώ στην ανάδειξη του ηθικού προβληματισμού, αναπτύσσοντάς τον στη βάση της καντιανής ηθικής θεωρίας. Και τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζω τα σχετικά συμπεράσματα.

1. Παρουσίαση του ζητήματος: προσεγγίζοντας πραγματιστικά

1.1. Πάσχοντες και ηλικιωμένοι. Οι ανάγκες τους για φροντίδα στην περίθαλψη.

Οι ανάγκες των προσώπων που δέχονται τη φροντίδα, δηλαδή των ασθενών και ηλικιωμένων, είναι σωματικές, ψυχολογικές και ανάγκες για κάλυψη καθημερινών καθηκόντων. Οι πάσχοντες στους οποίους παρέχεται ειδική φροντίδα είναι εκείνοι οι οποίοι δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν είτε εξαιτίας κάποιας σωματικής δυσλειτουργίας είτε εξαιτίας εξασθενημένης νοητικής ικανότητας (πχ. άνοια). Οι παράγοντες από τους οποίους προκύπτουν οι ανάγκες σε κάθε περίπτωση είναι πολλαπλοί και πολύπλοκοι· ενδεικτικά θα αναφερθούμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο στις ανάγκες των ηλικιωμένων και των ασθενών.

Όπως αναφέρει στο σχετικό με την ηθική του γήρατος κείμενό του ο Παύλος Σούρλας[4], το γήρας εμφανίζει τρία κύρια χαρακτηριστικά. Είναι μια περίοδος που αρχίζουν να φθίνουν οι πνευματικές και σωματικές ικανότητες του ατόμου, ενώ αυξάνεται η ανάγκη και η εξάρτησή του από άλλους για φροντίδα και η απομόνωση μεγαλώνει.[5] Το σώμα των ηλικιωμένων γίνεται αδύναμο, η εμφάνισή τους αλλάζει, τα όργανά τους δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο. Είναι η τελευταία φάση ζωής του ανθρώπου, κατά την οποία κάνει τον απολογισμό για το βίο που διένυσε και αυτό πολλές φορές προκαλεί, σε συνδυασμό και με τη δυσκολία αυτοεξυπηρέτησης, αρνητικά συναισθήματα και κατ' επέκταση ψυχικά προβλήματα. Ταυτόχρονα, είναι μια περίοδος που έχει και θετικές πλευρές. Το ότι κάποιος έφτασε στο γήρας δε θεωρούνταν δεδομένο ότι θα συμβεί, οπότε έχει σίγουρα κατακτήσει κάτι το οποίο δεν καταφέρνουν όλοι και άρα έχει έρθει τουλάχιστον σε επαφή με πολλές πλευρές της ζωής σε σύγκριση με άλλους.[6]

Στο έργο «Τα γηρατειά» της Simone De Beauvoir[7] συναντάμε μια εξαιρετικά ευρεία αλλά και λεπτομερή ανάλυση της ιστορίας των γηρατειών μέσα από διαφορετικές σκοπιές. Η συγγραφέας προσπαθεί «να σπάσει τη σιωπή» γύρω από την

---

[4] Σούρλας, Παύλος, «Η ηθική σημασία του γήρατος», στο Λούης Κίτσος και Σταυρούλα Τσινόρεμα (επιμέλεια), *Θέματα Βιοηθικής: η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των βιοεπιστημών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σελ. 115-134.

[5] Μια ενδιαφέρουσα αντίφαση κοινωνιολογικά και φιλοσοφικά.

[6] Σούρλας, Παύλος, «Η ηθική σημασία του γήρατος», στο Λούης Κίτσος και Σταυρούλα Τσινόρεμα (επιμέλεια), *Θέματα Βιοηθικής: η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των βιοεπιστημών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σελ. 119-120.

[7] De Beauvoir, Simone, Τα γηρατειά, μετάφραση: Έμκε Έλλη, εκδ. ΓΛΑΡΟΣ, 1980.

κατάσταση στην οποία φτάνουν οι ηλικιωμένοι και που όλοι μας (πιθανόν) να φτάσουμε κάποια στιγμή. Όπως εξηγεί -και όπως οφείλουμε να παραδεχτούμε και σήμερα- εθελοτυφλούμε απέναντι στο γήρας· παριστάνουμε πως τα γηρατειά δεν υπάρχουν και δεν πρόκειται να μας βρουν. Είναι κάτι ξένο, μακρινό και απωθητικό στα μάτια της κοινωνίας που ζούμε. Η ασθένεια, η αδυναμία, η ανάγκη του άλλου -ή ακόμα και η εξάρτηση από τον άλλο άνθρωπο- για την κάλυψη βασικών αναγκών, μοιάζουν αφόρητα. Τονίζει πως στην κοινωνία μας, όταν ο γερασμένος άνθρωπος γίνεται αντιπαραγωγικός ή θεωρηθεί οικονομικά άχρηστος και αποτελεί φορτίο για τους άλλους, αποβάλλεται. «Όσον αφορά τους ηλικιωμένους, αυτή η κοινωνία δεν είναι μόνο ένοχη, μα εγκληματική».[8] Υποστηρίζει ότι στην καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία ζούμε ο γέρος άνθρωπος ενώ ως νομικό πρόσωπο αναγνωρίζεται το ίδιο με τους άλλους, οι ανάγκες του, οικονομικές και κοινωνικές, είναι εντελώς ξεχασμένες. Από παντού προωθείτε το πρότυπο του νέου και ενεργού, αλλά πουθενά δεν θα δούμε τον αδύναμο. Η μόνη εικόνα που τους επιτρέπεται και αναγνωρίζεται είναι εκείνη του σοφού γέροντα, η οποία όμως μένει μακριά από ανθρώπινα πάθη και επιθυμίες: «Αν οι ηλικιωμένοι δείξουν πως έχουν τις ίδιες επιθυμίες, τα ίδια αισθήματα και τις ίδιες ανάγκες με τους νέους, ο κόσμος τους αποστρέφεται. Ο έρωτας και η ζήλια μοιάζουν αηδιαστικά ή ανόητα, η σεξουαλικότητα αποκρουστική και η βία γελοία. Οι ηλικιωμένοι πρέπει να αποτελούν παράδειγμα αρετής. Πάνω άπ' όλα τους ζητάμε να επιδείξουν γαλήνη. (...) Αν αποκλίνει από αυτό το πρότυπο, ξεπέφτει από το ύψος του. Η αντίθετη όψη του νομίσματος είναι ο γερο-ξεμωραμένος, που γελάνε τα παιδιά μαζί του».[9] Για τη Simone De Beauvoir «η δυστυχία των γηρατειών αποτελεί κατηγορητήριο ενάντια στο σύστημα της εκμετάλλευσης που ρυθμίζει τη ζωή μας. Ο ηλικιωμένος άνθρωπος που δε μπορεί να φροντίσει για τις ανάγκες του είναι πάντα φορτίο. Μα στις κοινωνίες εκείνες όπου υπάρχει κάποιος βαθμός ισότητας ο μεσήλικας ξέρει, κι ας μην το παραδέχεται, πως αύριο θα έχει την ίδια μοίρα με τους σημερινούς γέρους».[10] Η παραμέληση των ηλικιωμένων και η αποστροφή προς την κατάστασή τους φανερώνει μια σύγχυση της εικόνας του φυσιολογικού ρου της ζωής εκ μέρους του ενήλικα ανθρώπου. Είναι γεγονός πως οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζουν το βάρος του στίγματος, καθώς προσλαμβάνονται ως πρόσωπα αδύναμα με κερματισμένη βούληση που χρειάζονται

[8] De Beauvoir, Simone, Τα γηρατειά, μετάφραση: Έμκε Έλλη, εκδ. ΓΛΑΡΟΣ, 1980, σελ. 8.
[9] Ό.π., σελ. 10.
[10] Ό.π., σελ. 12.

συνεχώς τη φροντίδα τρίτων, εξαρτώνται από αυτούς και αποτελούν βάρος. Ιδιαίτερα, οι ηλικιωμένοι με άνοια, χάνοντας τη μνήμη του παρελθόντος και επιβαρυμένοι με άλλα συμπτώματα της νόσου, δεν αντιμετωπίζονται συχνά ως πρόσωπα.[11]

Ηλικιωμένοι και ασθενείς που, συνήθως, χρειάζονται φροντίδα έχουν μια πληθώρα αναγκών, οι οποίες είτε αφορούν την διατήρηση της σωματικής τους υγιεινής είτε την ψυχολογική τους σταθερότητα είτε την κάλυψη των καθημερινών τους τυπικών υποχρεώσεων. Η θέση ενός ασθενούς, αλλά και ενός ηλικιωμένου, ο οποίος αντιμετωπίζει κινητικές ή πνευματικής φύσης δυσκολίες συνήθως είναι συνυφασμένη με την απομόνωση και την έλλειψη συμμετοχής σε κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Η απομόνωση αυτή θεωρείται υπεύθυνη για τη μακροβιότητα των ατόμων καθώς καταβάλλονται ψυχικά και αυτό επηρεάζει ολόκληρη την κλινική τους εικόνα.

Οι ασθενείς με άνοια αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση εξαιτίας της ιδιαιτερότητας της ασθένειάς τους, η οποία επηρεάζει τις γνωστικές λειτουργίες του ατόμου και άρα την έλλογη κριτική ικανότητά του. «Η άνοια είναι ένα σύνδρομο - συνήθως χρόνιο ή προοδευτικό- που οδηγεί σε επιδείνωση της γνωστικής λειτουργίας (δηλαδή της ικανότητας επεξεργασίας της σκέψης) πέραν του αναμενόμενου από τις συνήθεις συνέπειες της βιολογικής γήρανσης. Επηρεάζει τη μνήμη, τη σκέψη, τον προσανατολισμό, την κατανόηση, τους υπολογισμούς, την ικανότητα μάθησης, τη γλώσσα και την κρίση. Η συνείδηση δεν επηρεάζεται. Η έκπτωση των γνωστικών λειτουργιών συνοδεύεται συνήθως, και ενίοτε προηγείται, από αλλαγές στη διάθεση, τον συναισθηματικό έλεγχο, τη συμπεριφορά ή τα κίνητρα. Η άνοια είναι αποτέλεσμα ποικίλων ασθενειών και τραυματισμών που επηρεάζουν πρωτίστως ή δευτερευόντως τον εγκέφαλο, όπως η νόσος Αλτσχάιμερ ή το εγκεφαλικό επεισόδιο. Αποτελεί σήμερα την έβδομη κύρια αιτία θανάτου μεταξύ όλων των ασθενειών και μία από τις κύριες αιτίες αναπηρίας και εξάρτησης των ηλικιωμένων παγκοσμίως. Η άνοια έχει σωματικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, όχι μόνο για τα άτομα που ζουν με άνοια, αλλά και για τους φροντιστές τους, τις οικογένειές τους και την κοινωνία στο σύνολό της. Συχνά υπάρχει έλλειψη ευαισθητοποίησης και

[11] World Health Organization. «Reducing Stigma and Discrimination against Older People with Mental Disorders», στο Apps.who.int, 2002, apps.who.int/iris/handle/10665/67380

κατανόησης της άνοιας, με αποτέλεσμα τον στιγματισμό και τα εμπόδια στη διάγνωση και τη φροντίδα».[12]

Οι ασθενείς με άνοια ως πρόσωπα αναγνωρίζουμε ότι χάνουν την δυνατότητα χρήσης της έλλογης σκέψης εξαιτίας της ασθένειάς τους, ωστόσο δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι χάνουν την αξιοπρέπειά τους και συνεχίζουμε να τους αναγνωρίζουμε ως πρόσωπα, τα οποία, όμως, χρειάζονται τη συνδρομή και τη βοήθεια ενός τρίτου για την αυτοσυντήρησή τους. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε στους ασθενείς με άνοια την αξία τους και τους οφείλουμε σεβασμό διότι έχουν υπάρξει πρόσωπα με έλλογη δυνατότητα και ακόμα και τώρα τη διαθέτουν εν δυνάμει. Ο Allen Wood υποστηρίζει ότι οφείλουμε να σεβόμαστε την έλλογη φύση σε κάθε μορφή της. Αυτό σημαίνει ότι οφείλουμε να σεβόμαστε ακόμα και θραύσματα Λόγου ακόμα κι αν αυτά δε βρίσκονται σε πλήρως έλλογα όντα ή πρόσωπα.[13] Επιπλέον, προκύπτουν καθήκοντα για αυτούς τους ασθενείς, όπως εκείνο της αγάπης, της ευγνωμοσύνης και της συμπάθειας, δηλαδή ηθικά συναισθήματα, τα οποία ο φροντιστής μπορεί να καλλιεργεί στη συσχέτισή του με τους ασθενείς και τα οφείλει είτε εξαιτίας της προηγούμενης σχέσης που υπήρχε με τους ανθρώπους αυτούς είτε, εάν μιλάμε για επαγγελματία φροντιστή, σκοπεύοντας στην καλλιέργεια των δικών του ηθικών συναισθημάτων. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ασθενείς με άνοια αποτελούν μέσα για την ανάπτυξη των ηθικών μας συναισθημάτων. Η αξία του φροντιστή σε αυτή τη σχέση είναι η εξής: υπερασπίζεται την αξιοπρεπή διαβίωση των φροντιζόμενων και από καθήκον διατηρεί το ηθικό τους status.

1.2. Χαρακτηριστικά και όρια του ανθρώπου φροντιστή στην περίθαλψη

Καταρχάς, πρέπει να διευκρινίσουμε την έννοια του φροντιστή εν γένει είτε πρόκειται για άνθρωπο είτε για ρομπότ. Ως άνθρωπος-φροντιστής ορίζεται το άτομο που παρέχει φροντίδα σε άτομα που χρειάζονται βοήθεια για την αυτοσυντήρησή τους και για μια αξιοπρεπή διαβίωση. Η φροντίδα περιλαμβάνει τη βοήθεια για την κάλυψη σωματικών αναγκών, ψυχικών αναγκών και την κάλυψη καθημερινών καθηκόντων. Στις σωματικές ανάγκες περιλαμβάνονται η φροντίδα της προσωπικής υγιεινής του νοσούντα και η ιατροφαρμακευτική του περίθαλψη, στις ψυχικές ανάγκες εκείνες για

[12] Ορισμός Π.Ο.Υ για την άνοια (dementia). Πρβλ. σύνδεσμο: Dementia (who.int)
[13] Wood, A., «Kant on duties regarding non-rational nature», W. H. Walsh & M. D. Morris (επιμέλεια), Kant's ethical thought, Cambridge University Press, 1985, σελ. 198.

επικοινωνία, κατανόηση, ενσυναίσθηση, συντροφιά και στα καθημερινά καθήκοντα οι δουλειές του σπιτιού, η διευθέτηση οικονομικών υποχρεώσεων, ψώνια, διατροφή και άλλα. Ένας φροντιστής, λοιπόν, μπορεί να είναι υπεύθυνος για την οργάνωση και εκτέλεση της θεραπείας του νοσούντα, την ενημέρωση του γιατρού και ασθενούς για την εξέλιξη και την πορεία της υγείας του. Πιθανόν να αναλαμβάνει αρμοδιότητες σχετικά με την διευθέτηση οικονομικών και άλλων υποχρεώσεων του ασθενούς ή ηλικιωμένου. Σημαντικό ταυτόχρονα είναι να διαθέτει την ανάλογη ενσυναίσθηση ώστε να αφουγκράζεται τις ψυχικές ανάγκες του φροντιζόμενου. Η ενσυναίσθηση και η συμπόνια προς τον άλλο αποτελεί βασικό συστατικό της φροντίδας στην περίθαλψη. Τη στιγμή που ο άνθρωπος-φροντιστής αφουγκράζεται τον φροντιζόμενο και του εκφράζει τη συμπάθειά του καλύπτει ένα ουσιώδες κομμάτι των κοινωνικών αναγκών του ατόμου για επικοινωνία με άλλους ανθρώπους.

Επιπλέον, η συμπόνια στη θεραπεία είναι σημαντική και δρα πολύ θετικά στη βελτίωση της εικόνας των νοσούντων. Σύμφωνα με τους Λιονή και Shea[14], στην Ελλάδα και στο Ηνωμένο Βασίλειο τα κενά σε σχέση με την «ανθρωπιά» στην φροντίδα είναι σημαντικά.[15] Έκφραση τούτης της ανθρωπιάς είναι λόγια ενθάρρυνσης και κατανόησης προς τον ασθενή και τους συγγενείς του, η βλεμματική επαφή και γενικότερα η ουσιαστική επικοινωνία και ενδιαφέρον προς τον θεραπευόμενο και τα οικεία πρόσωπα.[16] Υποστηρίζουν ότι η ενσυναίσθηση ή, αλλιώς, συμπάθεια στη φροντίδα των νοσούντων είναι σημαντικής θεραπευτικής αξίας και πρέπει να περιλαμβάνεται στην ιατρική πράξη και να διδάσκεται στους νέους ιατρούς στις σχολές.[17] Οι γιατροί να σέβονται την κουλτούρα και τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε κοινωνίας και κοινότητας στην οποία προσφέρουν.[18]

Ο άνθρωπος-φροντιστής είναι είτε κάποιος επαγγελματίας υγείας, όπως νοσηλευτές/ νοσηλεύτριες, είτε κάποιος άτυπος φροντιστής, όπως οι συγγενείς που βρίσκονται συναισθηματικά κοντά στον πάσχοντα ή ηλικιωμένο. Σύμφωνα με μελέτες το 98% των φροντιστών ογκολογικών ασθενών προέρχονται από το

[14] Shea, Sue, and Christos Lionis. «Restoring humanity in health care through the art of compassion: an issue for the teaching and research agenda in rural health care» στο Rural and remote health, vol. 10,4, 2010.
[15] Ό.π., σελ. 2.
[16] Ό.π., σελ. 2.
[17] Ό.π., σελ. 3.
[18] Ό.π., σελ. 3.

οικογενειακό περιβάλλον.[19] Ειδικά στην Ελλάδα και τις Μεσογειακές χώρες, η φροντίδα σε ασθενείς φαίνεται να παρέχεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τους άτυπους φροντιστές,[20] ενώ οι περισσότερες είναι γυναίκες φροντιστές και ζουν στο ίδιο σπίτι με τους ασθενείς.[21] Σε έρευνα του 2016[22] που έγινε αναφορικά με τα δημογραφικά δεδομένα ασθενών με ψύχωση και των φροντιστών τους, διαμορφώθηκε συγκεκριμένο προφίλ για τους φροντιστές, που επιβεβαιώνει και τα παραπάνω δεδομένα. Πρόκειται συνήθως για γυναίκα με στενό οικογενειακό δεσμό με τον φροντιζόμενο, η οποία δεν εργάζεται. Συνήθως, είναι παντρεμένη με μικρό εισόδημα και έχει μεγαλώσει και ζει σε αστικό περιβάλλον.[23]

Ο άνθρωπος-φροντιστής, όπως αναφέραμε παραπάνω, καλείται να αναπληρώσει ένα μεγάλο κενό στην ανάγκη των ασθενών και ηλικιωμένων για επικοινωνία με άλλους ανθρώπους. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι πρέπει να είναι διαθέσιμος να συναισθάνεται τις ανάγκες του προσώπου που φροντίζει και να το ακούει. Θα πρέπει να είναι δημιουργικός, ώστε ακόμα και σε αυτά τα πλαίσια περιορισμού το άτομο να αποφεύγει την πλήξη και την θλίψη που ακολουθεί. Να του προσφέρει μια θετική καθημερινή ανατροφοδότηση και να τον ενισχύει ψυχικά. Για τον ίδιο τον άνθρωπο-φροντιστή, ειδικά όταν μιλάμε για χρόνια ασθενείς ή ηλικιωμένους με χρόνια άνοια, είναι μια εξουθενωτική διαδικασία καθώς ανεξάρτητα από οποιαδήποτε δυσκολία ο ίδιος μπορεί να αντιμετωπίζει στις διάφορες άλλες πλευρές της ζωής του όντας άνθρωπος, καλείται να ανταπεξέλθει και να φροντίσει τις ανάγκες ενός άλλου προσώπου που τον χρειάζεται. Τα καθήκοντα που απαιτούνται για τη φροντίδα είναι απαιτητικά και πολλές φορές εξουθενωτικά.[24]

---

[19] Χέρας, Π., Χατζόπουλος, Α., Σαμαρτζή, Μ., & Μητσιμπούνας, Δ., «Απόψεις φροντιστών ασθενών με καρκίνο», Ιατρικά Χρονικά, τ. 86(1), 2008, σελ. 27-34.

[20] Genet N., Boerma WG, Kringos DS, Bouman A., Francke AL, Fagerström C., Melchiorre MG, Greco C., Devillé W., «Home care in Europe: a systematic literature review», BMC Health Serv Res. τ. 11 207, Αύγουστος 2011.

[21] Sapouna, Vasiliki et al. «Assessing the burden of caregivers of patients with mental disorders: translating and validating the involvement evaluation questionnaire into Greek» στο Annals of general psychiatry, vol. 12,1 3. 12 Φεβρ. 2013.

[22] Koutra, Katerina et al. "Linking family cohesion and flexibility with expressed emotion, family burden and psychological distress in caregivers of patients with psychosis: A path analytic model." Psychiatry research vol. 240 (2016): 66-75.

[23] Ό.π. σελ. 70, πίνακας 1.

[24] Govina, O. et al., Exploring the factors influencing time and difficulty of tasks provided by family caregivers of patients with advanced cancer in Greece. Health Science Journal, 8(4), Οκτώβριος 2014, σελ. 438-451.

Μελέτη σε 53.846 νοσηλευτές και νοσηλεύτριες που διεξήχθη σε έξι χώρες ανέδειξε τη σχέση μεταξύ του αισθήματος μακροχρόνιας εξάντλησης (burnout) και τον βαθμό ποιότητας φροντίδας που μπορούσαν να προσφέρουν στους φροντιζόμενους.[25] Οι άνθρωποι-φροντιστές εκδηλώνουν αρκετές ψυχολογικές διαταραχές, όπως άγχος, στρες, κατάθλιψη, φοβίες, ματαίωση, τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα ψυχοσωματικά προβλήματα και κακής ποιότητας διαβίωση.[26] Ο χρόνος που πρέπει να διαθέτουν για τη φροντίδα των ασθενών και των ηλικιωμένων, επειδή συνήθως συνδυάζεται με άλλες προσωπικές και επαγγελματικές υποχρεώσεις του φροντιστή, δεν αφήνει περιθώρια για τη δική του αυτοφροντίδα και ανάπτυξη. [27]

Σύμφωνα με σχετικές έρευνες σε εκπαιδευόμενους και επαγγελματίες ιατρούς στην Ευρώπη, τα ποσοστά εκείνων που αντιμετώπιζαν το αίσθημα χρόνιας εξάντλησης ήταν εξαιρετικά υψηλά.[28] Η χρόνια εξάντληση περιλαμβάνει τη συναισθηματική κόπωση, αποπροσωποποίηση και επαγγελματική εξουθένωση.[29] Το ίδιο ισχύει για όλους τους επαγγελματίες υγείας συμπεριλαμβανομένων και των φροντιστών, τόσο των τυπικών όσο και των άτυπων, όπως είδαμε παραπάνω.

Αναφορικά με την παραπάνω συνθήκη, κατά πόσο οι άνθρωποι-φροντιστές δύναται να ανταπεξέλθουν στα καθήκοντα προς εαυτό και να πράττουν με γνώμονα το σεβασμό στην προσωπικότητά τους; Τα καθήκοντα προς εαυτόν παραμελούνται προκειμένου να εκπληρωθούν τα καθήκοντα απέναντι σε άλλους. Προσεγγίζοντας τον προβληματισμό καντιανά θα υποστηρίξουμε ότι ο ρόλος του φροντιστή δεν είναι όσο αντιφατικός μοιάζει. Οι οργανωμένες δομές ανακουφιστικής φροντίδας θα μπορούσαν να συμβάλλουν πολύ θετικά και στην ποιότητα φροντίδας των ασθενών

---

[25] Kyrarini, Maria, Fotios Lygerakis, Akilesh Rajavenkatanarayanan, Christos Sevastopoulos, Harish Ram Nambiappan, Kodur Krishna Chaitanya, Ashwin Ramesh Babu, Joanne Mathew and Fillia Makedon. "A Survey of Robots in Healthcare." Technologies, Ιανουάριος 2021.

[26] Girgis, A., Lambert, S., Johnson, C., Waller, A., & Currow, D., «Physical, psychosocial, relationship, and economic burden of caring for people with cancer: A review» , Journal of Oncology Practice, 9(4), 2013, σελ. 197-202.

[27] Koutra, Katerina et al. «Linking family cohesion and flexibility with expressed emotion, family burden and psychological distress in caregivers of patients with psychosis: A path analytic mod-el.» Psychiatry research vol. 240 (2016): 66-75.

[28] Msaouel, Pavlos et al. «Burnout and training satisfaction of medical residents in Greece: will the European Work Time Directive make a difference?». Human resources for health vol. 8 16. 1 Ιουλίου 2010. & Soler, Jean Karl et al. «Burnout in European family doctors: the EGPRN study» στο Family practice vol. 25,4, 2008, σελ. 245-65.

[29] Soler, Jean Karl et al. «Burnout in European family doctors: the EGPRN study» στο Family prac-tice vol. 25,4, 2008, σελ. 245-65., σ. 253.

και ηλικιωμένων και στη διαχείριση και μείωση φόρτου των φροντιστών. Ταυτόχρονα, οι εξελίξεις στη ρομποτική φέρνουν μια νέα λύση, τα care robots, προκειμένου να ενισχύσουν το σύστημα υγείας και φροντίδας και να ανακουφίσουν ή αντικαταστήσουν τους φροντιστές.

1.3. Care Robots. Η νέα εξέλιξη στην περίθαλψη.

Η αύξηση του γηραιού πληθυσμού και των αναγκών του σε συνδυασμό με την εξαντλητική δουλειά ενός φροντιστή και την ταυτόχρονη έλλειψη του αντίστοιχου ανθρώπινου δυναμικού που θα μπορούσε να την ενισχύσει, μας οδηγούν σε μια νέα τεχνολογική εξέλιξη και πρόκληση, αυτή των robots φροντιστών. Η ανάγκη διατήρησης μιας καλής φυσικής, σωματικής κατάστασης και πνευματικής διαύγειας μέχρι τα βαθιά γεράματα, η θετική προδιάθεση για τα γηρατειά, αλλάζοντας τον κοινωνικό χαρακτήρα που τώρα έχουν, και κυρίως η επιδίωξη να διατηρούμε όλη τη διάρκεια της ζωής μας έναν βίο με σκοπό και αξιοπρέπεια ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην νέα εξέλιξη δημιουργίας robots στην περίθαλψη.[30] Τέτοια robots είναι τα hospital robots, τα care robots, τα assistive robots, τα rehabilitation robots και τα walking-assistant robots.

Για τους σκοπούς και την έκταση της παρούσας εργασίας, θα περιοριστούμε στη παρουσίαση των care robots. Ο ορισμός των care robots δεν είναι ξεκάθαρος στη βιβλιογραφία. Προκύπτει από τη χρήση που γίνεται για να παρέχει βοήθεια και για να καλύπτει νοσηλευτικού τύπου ανάγκες στη φροντίδα ασθενών.

Ένα αρκετά διαδεδομένο care robot είναι το Pepper της Softbank Robotics. Πρόκειται για ένα «κοινωνικό» robot (social robot) το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως συντροφιά και ως βοηθός ηλικιωμένων που πάσχουν από άνοια ή ψυχιατρικές ασθένειες. Στο λογισμικό του περιλαμβάνονται διάφορες ψυχαγωγικά παιχνίδια για την απασχόλησή τους αλλά και ασκήσεις επανένταξης των ψυχικά ασθενών. [31] Παρόμοιο με το Pepper είναι το PHAROS, το οποίο έχει σχεδιαστεί για να προτείνει και να παρακολουθεί τις καθημερινές φυσικές δραστηριότητες των ηλικιωμένων στο σπίτι.

---

[30] Kyrarini, Maria, Fotios Lygerakis, Akilesh Rajavenkatanarayanan, Christos Sevastopoulos, Harish Ram Nambiappan, Kodur Krishna Chaitanya, Ashwin Ramesh Babu, Joanne Mathew and Fillia Makedon. «A Survey of Robots in Healthcare.», Technologies, Ιανουάριος 2021.
[31] Ό.π., σελ. 4.

Το Nao είναι ένα αρκετά αναπτυγμένο ανθρωποειδές (android) robot, το οποίο διαθέτει κάμερες, αισθητήρες αφής και πίεσης, μικρόφωνα και ανιχνευτές απόστασης. Έχει σχεδιαστεί για να χρησιμοποιηθεί ως βοηθός παράλληλης στήριξης σε παιδιά του φάσματος του αυτισμού, για φυσιοθεραπευτικούς σκοπούς, ως εκπαιδευτής γνωστικών ικανοτήτων ή ως βοηθός στην περίθαλψη. Είναι προγραμματισμένο για μια πληθώρα δραστηριοτήτων θεραπευτικής απασχόλησης όσων αποτελεί συντροφιά, όπως το τραγούδι, οι σωματικές ασκήσεις εκγύμνασης και το παιχνίδι. Το κόστος του είναι εξαιρετικά υψηλό .[32]

Ένα ακόμη care robot είναι το Nao της Zorabot (Zora Nao)[33] η χρήση του οποίου σκοπεύει στη κατάκτηση ορισμένων στόχων που τίθενται για τον κάθε ασθενή από τους ειδικούς υγείας είτε σε σχέση με τη σωματική του κίνηση είτε τις επικοινωνιακές του ικανότητες. Μετά από πιλοτικές έρευνες φάνηκε πως είχε θετικά αποτελέσματα στις γνωστικές ικανότητες και την ανάπτυξη της προσοχής των ασθενών. Το συγκεκριμένο robot παρουσίασε τεχνικά προβλήματα, όπως μικρής διάρκειας μπαταρία και λάθος αναγνώριση λεκτικών φράσεων.

Το Care-O-Bot είναι σχεδιασμένο για πολλαπλές χρήσεις, όπως από το να συλλέγει και να προσφέρει αντικείμενα από τον χώρο μέχρι και να διαφυλάσσει την ασφάλεια και να επιτηρεί. Έχει τη δυνατότητα να αναγνωρίζει τις εκφράσεις του προσώπου και γκριμάτσες, να αποκωδικοποιεί διαλόγους, μπορεί να "επικοινωνεί" μέσα σε διαφορετικές κοινωνικές διαθέσεις με με πολλούς τρόπους. Ήδη χρησιμοποιείται στη Γερμανία σε μουσείο ως υπάλληλος υποδοχής. Ως φροντιστής ήδη σε ένα δοκιμαστικό επίπεδο φαίνεται να έχει θετικό αντίκτυπο. Μια από τις δυσκολίες του είναι η εφαρμογή των λειτουργιών του σε χαμηλό φωτισμό και χώρο με πολλά εμπόδια. [34]

Το Lio είναι ένα robot βοηθητικό σε πρακτικές ανάγκες των ασθενών, όπως τη μεταφορά αντικειμένων, υπενθύμιση βασικών καθημερινών πρακτικών όπως πχ. το κλείδωμα της πόρτας σε άτομα με Αλτσχάιμερ ή βοηθά ασθενείς με κινητικές δυσκολίες για απλές πρακτικές, όπως το άνοιγμα ενός μπουκαλιού. Μπορεί να

[32] Ό.π. , σελ. 4.
[33] Ό.π., σελ. 5.
[34] Ό.π., σελ. 5.

χρησιμοποιηθεί ως μέσο διασκέδασης και ψυχαγωγίας. Οι λειτουργίες του είναι είτε αυτόματες είτε χρειάζονται καθοδήγηση από τον ασθενή ή από κάποιον τρίτο. [35]

Τέλος, το Hobbit είναι ένα robot για ηλικιωμένους, σχεδιασμένο για ερευνητικούς σκοπούς, και έχει τις δυνατότητες να ανιχνεύει και να προλαμβάνει πιθανές πτώσεις των ατόμων, να διαχειρίζεται καταστάσεις έκτακτης ανάγκης και να τοποθετείται μόνο του στο χώρο. Μπορεί να αλληλεπιδρά με τα άτομα και διαθέτει λειτουργίες εκμάθησης. [36]

Οι λειτουργίες και η χρήση των care robots γεννούν ηθικούς προβληματισμούς σε σχέση με την κατασκευή και λειτουργία τους, αλλά και σε σχέση με τη χρήση από/για τους ασθενείς. Επιπλέον, οι λειτουργίες τους, όντας συγκεκριμένες, δεν δύνανται να καλύψουν πολλές από τις ανάγκες ενός νοσούντα ή ηλικιωμένου όπως τις παρουσιάσαμε παραπάνω. Η αλληλεπίδραση προσώπων και robots φροντιστών μας κάνει να αναρωτηθούμε σχετικά με το ηθικό status τόσο των ασθενών και φροντιστών, όσο και του care robot.

2. Θεμελιώδης Ηθικές Έννοιες στην Ηθική φιλοσοφία του Ι. Καντ

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τους ηθικούς προβληματισμούς που γεννώνται από την αλληλεπίδραση ανθρώπου με robot, πρέπει πρώτα να γίνει μια ανασκόπηση των θεμελιωδών ορισμών των ηθικών εννοιών που θα μας απασχολήσουν.

2.1. Αυτονομία, Πρόσωπα, Αξιοπρέπεια

Η έννοια της αυτονομίας μας αφορά άμεσα στην ηθική προσέγγιση της αλληλεπίδρασης ανθρώπου με το care robot. Ως αυτονομία στην καντιανή ηθική ορίζεται η ελευθερία του προσώπου να αυτο-νομοθετείται και να καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος στη βάση της κριτικής του ικανότητας, προϋποθέτοντας την ελευθερία. Η ελευθερία ορίζεται ως η εσωτερική δύναμη του ανθρώπινου λόγου να αυτο-θεσμοθετείται και να επιλέγει κριτικά και με βάση τα έλλογα επιχειρήματα τι οφείλει να πράξει και τι όχι. «Κάθε ον που δεν δύναται να πράττει διαφορετικά παρά μόνον υπό την ιδέα της ελευθερίας είναι για τούτο ακριβώς από πρακτική άποψη

[35] Kyrarini, Maria, Fotios Lygerakis, Akilesh Rajavenkatanarayanan, Christos Sevastopoulos, Harish Ram Nambiappan, Kodur Krishna Chaitanya, Ashwin Ramesh Babu, Joanne Mathew and Fillia Makedon. «A Survey of Robots in Healthcare.», Technologies, Ιανουάριος 2021 , σελ. 6.
[36] Ό.π., σελ. 7.

πραγματικά ελεύθερο, δηλαδή ισχύουν για το ον αυτό όλοι οι νόμοι που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι με την ελευθερία, ακριβώς σαν να είχε αναγνωρισθεί η βούλησή του ως ελεύθερη, και αυτή καθ' εαυτήν και κατά τρόπο έγκυρο στη θεωρητική φιλοσοφία. Υποστηρίζω λοιπόν ότι σε κάθε έλλογο ον που έχει βούληση θα πρέπει κατ' ανάγκην να αναγνωρίσομε και την ιδέα της ελευθερίας υπό την οποία και μόνον πράττει.(...) Αναγάγαμε τελικώς την οριστική έννοια της ηθικότητας στην ιδέα της ελευθερίας· δεν μπορέσαμε όμως να αποδείξομε την ελευθερία ως κάτι πραγματικό ούτε καν σε μας τους ίδιους και στην ανθρώπινη φύση· είδαμε μόνον ότι πρέπει να την προϋποθέσομε, εάν θέλομε να νοήσομε ένα όν ως έλλογο και προικισμένοι με συνείδηση της αιτιότητάς του όσον αφορά τις πράξεις, δηλαδή με βούληση· και έτσι καταλήγομε ότι για τον ίδιο ακριβώς λόγο πρέπει να αποδώσομε την ιδιότητα τούτη σε κάθε ον που είναι προικισμένο με Λόγο και βούληση, δηλαδή την ιδιότητα να αυτοκαθορίζεται στις πράξεις του υπό την ιδέα της ελευθερίας του».[37] Ο Καντ, λοιπόν, αναγνωρίζει την ελευθερία ως προϋπόθεση της έλλογης ύπαρξης και συνείδησης της αιτιότητας στις πράξεις, δηλαδή ως προϋπόθεση της βούλησης. Συνδέεται άμεσα με την αυτονομία: «Ως έλλογο ον, άρα ως ον που ανήκει στον νοητό κόσμο, ουδέποτε δύναται ο άνθρωπος να νοήσει την αιτιότητα της δικής του βούλησης διαφορετικά παρά μόνον υπό την προϋπόθεση της ιδέας της ελευθερίας· η ιδέα της ελευθερίας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την έννοια της αυτονομίας».[38] Ουσιαστικά, οι δύο αυτές έννοιες ταυτίζονται και είναι αλληλοεξαρτώμενες στη θεωρία του. Η αυτονομία: «Δηλώνει εκείνη την ικανότητα επιλογής πρακτικών αρχών σύμφωνα με τους δικούς μας νόμους. Είναι ακριβώς αυτή που ορίζει την ανθρώπινη ιδιότητά μας: είναι η θετική ικανότητα της βούλησής μας ελεύθερα και αυτόνομα να θέτει σκοπούς οι οποίου υπόκεινται σε αρχές που η ίδια θεσπίζει και είναι τέτοιες ώστε να μπορούν να ισχύουν από τη σκοπιά όλων».[39] Η ελευθερία και η νομοθεσία της ίδιας της θέλησης είναι και τα δύο αυτονομία, άρα εναλλασσόμενες έννοιες· πράγμα όμως που δεν σημαίνει ότι είναι δυνατόν (για τον λόγο αυτόν) να χρησιμοποιείται η μία από τις έννοιες αυτές για να εξηγείται και να αιτιολογείται η άλλη. Είναι όμως δυνατόν από λογική άποψη, να ανάγουμε

[37] Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ. 104, παρ. 448.
[38] Ό.π., σ. 112, παρ. 452.
[39] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 100.

παραστάσεις του ίδιου ακριβώς αντικειμένου, οι οποίες φαίνονται διαφορετικές, σε μία μόνη έννοια.[40]

Όσον αφορά την έννοια του *προσώπου*, αυτή δύναται να αναγνωρισθεί σε ανθρώπινα, έλλογα όντα, τα οποία εξαιτίας της έλλογης φύσης τους και της κριτικής τους δύναμης διαθέτουν την ικανότητα να είναι όντα καταλογισμού, να αυτο-καθορίζονται, να αυτο-νομοθετούνται και να καταλογίζουν στη βάση της εσωτερικής δύναμης της ελευθερίας που διαθέτουν. «Το πρόσωπο φέρει ηθική ευθύνη για τις πράξεις του και την πορεία του βίου που χαράσσει. Αντιδιαστέλλεται προς την έννοια του πράγματος (sache ist ein Ding), το οποίο δεν είναι επιδεκτικό καταλογισμού: «Για τούτο, κάθε αντικείμενο της ελεύθερης προαίρεσης [λατ. arbitum, ικανότητας επιλογής], που το ίδιο στερείται την ελευθερία λέγεται πράγμα (res corporalis [σωματικό πράγμα])»[41]. Ορισμένοι σκοποί – τα απλά πράγματα (sachen) – μπορεί να αποτελέσουν απλά μέσα για την επιτέλεση περαιτέρω σκοπών. Αλλά οι «σκοποί καθ' εαυτοί», που ακριβώς αποκαλούνται πρόσωπα (personen), δεν μπορούν να τύχουν τέτοιας μεταχείρισης που να τα εργαλειοποιεί».[42]

Σύμφωνα με τον Ι. Καντ, η συνείδηση και το Εγώ που μπορούμε να αναγνωρίσουμε στην ανθρώπινη φύση της προσδίδει αξία και την διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα όντα της φύσης.[43] Αυτή η προσωπικότητα που διαθέτει είναι άξια σεβασμού και ηθικού καταλογισμού και δεν μπορούμε να τη χρησιμοποιούμε ποτέ ως μέσον αλλά πάντα *ταυτόχρονα* ως σκοπό, αποτελεί σκοπό καθ' εαυτόν εξαιτίας της έλλογης φύσης της.[44] Επομένως, «*πρόσωπο* είναι το υποκείμενο εκείνο, του οποίου οι πράξεις είναι επιδεκτικές καταλογισμού. Συνεπώς, η ηθική προσωπικότητα δεν είναι τίποτα άλλο από την ελευθερία ενός έλλογου όντος υπό ηθικούς νόμους (ενώ το ψυχολογικό πρόσωπο είναι απλώς η ικανότητα να αποκτά κάποιος συνείδηση της ταυτότητας του εαυτού του στις διάφορες καταστάσεις της ύπαρξής του)· από τούτα συνάγεται ότι ένα πρόσωπο δεν υπάγεται σε άλλους νόμους παρά μόνο σ' εκείνους που θέτει το ίδιο στον εαυτό του (είτε μόνο του είτε τουλάχιστον συγχρόνως από

---

[40] Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ. 108, παρ.450.

[41] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 41.

[42] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 103.

[43] Καντ, Ι., *Ανθρωπολογία από Πραγματολογική Άποψη*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Χ. Τασάκος, Printa, 2018, σελ. 21, [127].

[44] Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ. 75-76, παρ. 428-429.

κοινού με άλλα)».[45] Το ενδιαφέρον στην έννοια του προσώπου και ο λόγος που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία είναι ότι είναι εκείνο το ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης φύσης το οποίο την καθιστά άξια σεβασμού και προς την οποία οφείλουμε καθήκοντα, τα οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια

Τη δέουσα σημασία πρέπει να δείξουμε στη σχέση μεταξύ των προσώπων και τα καθήκοντα που προκύπτουν από αυτήν. Το καθήκον της ευγνωμοσύνης και της συμπάθειας καθορίζουν αυτή τη σχέση, ενώ προκύπτουν ηθικοπολιτικά καθήκοντα. Πρόκειται να τα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Η αξιοπρέπεια είναι χαρακτηριστικό των έλλογων όντων και της ανθρώπινης φύσης. Υπάρχει στην ανθρωπότητα εν γένει και ορίζεται ως απαράμιλλη και απόλυτη αξία στην οποία οφείλουμε σεβασμό. «Η ίδια η ανθρωπότητα είναι μία αξιοπρέπεια· πράγματι, ο άνθρωπος δεν μπορεί να χρησιμοποιείται από κανέναν άνθρωπο (...) απλώς ως μέσον, αλλά πρέπει να χρησιμοποιείται πάντοτε συγχρόνως ως σκοπός, και σε τούτο ακριβώς συνίσταται η αξιοπρέπειά του (η προσωπικότητα), λόγω της οποίας υψώνεται υπεράνω όλων των άλλων κοσμικών όντων που δεν είναι άνθρωποι και ωστόσο μπορούν να χρησιμοποιηθούν, άρα υπεράνω όλων των πραγμάτων».[46]

Η ηθικότητα, επίσης, έχει αξιοπρέπεια, δηλαδή έχει εσωτερική αξία. «Η ηθικότητα είναι ο όρος υπό τον οποίο και μόνον ένα έλλογο ον μπορεί να είναι σκοπός καθ' εαυτόν· διότι μόνο με την ηθικότητα είναι δυνατόν να αποτελεί [ένα έλλογο ον] νομοθετικό μέλος στο βασίλειο των σκοπών. Συνεπώς, η ηθικότητα και η ανθρώπινη φύση, εφ' όσον είναι ικανή για την ηθικότητα, είναι εκείνα μονάχα που έχουν αξιοπρέπεια. Η επιδεξιότητα και η επιμέλεια στην εργασία έχουν αγοραστική τιμή· η οξυδέρκεια, η ζωηρή φαντασία και η ψυχική διάθεση έχουν συναισθηματική αξία· αντιθέτως, η αξιοπιστία στις υποσχέσεις, η *αγαθοβουλία* βάσει αρχών (όχι από ένστικτο) έχουν εσωτερική αξία».[47] Τέλος, «η αξιοπρέπεια αποτελεί ειδοποιό ηθικό γνώρισμα του ανθρώπου και τη μόνη αξία που είναι άνευ όρων (απόλυτη), εγγενής και αυτοτελής (δεν θεμελιώνεται σε κανένα εξωτερικό θεμέλιο). Κάθε ανθρώπινο ον είναι άξιο σεβασμού λόγω του ίδιου του ηθικού του στάτους. Το δε ηθικό στάτους

[45] Καντ, Ιμμάνουελ, Μεταφυσική των Ηθών, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 41.
[46] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 325, παρ. 462.
[47] Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ. 84, παρ. 435.

των ανθρώπων είναι ενιαίο και αδιαίρετο. Το διαθέτουν όλοι ανεξαιρέτως οι άνθρωποι ως υποκείμενα ικανά για ηθική πράξη».[48]

2.2. Ηθικά συναισθήματα

Στην καντιανή ηθική θεωρία τα ηθικά συναισθήματα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι· διακρίνονται σε εκείνα του σεβασμού και της αγάπης και περιλαμβάνονται στη θεωρία καθηκόντων. Το ηθικό συναίσθημα ορίζεται από τον Καντ ως: «το συναίσθημα τούτο είναι η δεκτικότητα για την ηδονή ή τη λύπη απλώς και μόνον λόγω της συνείδησης της συμφωνίας ή της σύγκρουσης της πράξης μας με τον νόμο του καθήκοντος. Αλλά κάθε καθορισμός της προαίρεσης χωρεί από την παράσταση της δυνατής πράξης προς την εκτέλεσή της μέσω του συναισθήματος της ηδονής ή της λύπης που προξενείται από το διαφέρον για την πράξη ή το αποτέλεσμά της· και τότε η αισθηματική κατάσταση (ο επηρεασμός της εσωτερικής αίσθησης) είτε είναι ένα παθολογικό [=αισθητηριακό] είτε ηθικό συναίσθημα. - Το πρώτο είναι το συναίσθημα εκείνο που προηγείται της παράστασης του [ηθικού] νόμου, το δεύτερο είναι εκείνο που μπορεί μονάχα να έπεται από αυτήν. [...] Δίχως κάποιο ηθικό συναίσθημα δεν υπάρχει κανείς άνθρωπος· πράγματι, έχοντας πλήρη αναισθησία για αίσθημα αυτό θα ήταν ηθικά νεκρός, και (...) εάν η ηθική ζωτική δύναμη δεν μπορούσε πια να προκαλέσει ερεθίσματα στο συναίσθημα τούτο, τότε η ανθρώπινη φύση (...) θα διαλυόταν στη σκέτη ζωώδη φύση και θα αναμειγνυόταν ανεπιστρεπτί με τη μάζα των άλλων όντων της φύσης».[49] Το παρόν χωρίο μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί μόνο η ανθρώπινη φύση είναι δυνατόν να διαθέτει την ηθικότητα όπως την ορίζει και πως μονάχα αυτή μπορεί να αναγνωρισθεί ως πρόσωπο.

Ο σεβασμός στην καντιανή ηθική αναγνωρίζεται ως έλλογο συναίσθημα. Οφείλουμε να πράττουμε πάντοτε με σεβασμό απέναντι στα πρόσωπα με αξιοπρέπεια, η οποία υπάρχει στην ανθρωπότητα *εν γένει.* «Μολονότι ο σεβασμός είναι συναίσθημα, δεν είναι κάποιο που έχομε προσλάβει κατόπιν επιρροής, αλλά ένα συναίσθημα που έχομε προκαλέσει οι ίδιοι με μιαν έλλογη έννοια, και για τούτο διαφέρει κατά ειδοποιό τρόπο από όλα τα συναισθήματα του πρώτου είδους, τα οποία

[48] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 105.
[49] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 251-252, παρ.399-400.

ανάγονται σε κλίση ή φόβο. Ό,τι γνωρίζω άμεσα ως νόμο για εμένα, το γνωρίζω με σεβασμό, που σημαίνει απλώς τη συνείδηση της υπόταξης της θέλησής μου υπό έναν νόμο, δίχως μεσολάβηση άλλων επιρροών επί των αισθήσεών μου. Ο άμεσος καθορισμός της θέλησης από τον νόμο και η συνείδηση του καθορισμού αυτού λέγονται σεβασμός, έτσι ώστε αυτός να θεωρείται ως επενέργεια του νόμου επί του υποκειμένου και όχι ως αιτία του. Στην πραγματικότητα, ο σεβασμός είναι η παράσταση μιας αξίας που περιστέλλει τη φιλαυτία μου. Επομένως είναι κάτι που δεν θεωρείται αντικείμενο ούτε της κλίσης ούτε του φόβου, μολονότι δεν έχει κάτι ανάλογο και με τα δύο συγχρόνως. Το αντικείμενο του σεβασμού είναι συνεπώς μονάχα ο νόμος, και μάλιστα εκείνος τον οποίο επιβάλλομε οι ίδιοι στον εαυτό μας και που ωστόσο είναι αναγκαίος καθ' εαυτόν. Είμαστε υποταγμένοι σε αυτόν ως νόμο, δίχως να συμβουλευόμαστε τη φιλαυτία· ως επιβεβλημένος σε μας από εμάς τους ίδιους, είναι βέβαια συνέπεια της βούλησής μας, και έχει αναλογία από την πρώτη άποψη με τον φόβο, και από τη δεύτερη με την κλίση. Κάθε σεβασμός για ένα πρόσωπο δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μόνο σεβασμός για τον νόμο (της εντιμότητας κ.ο.κ), για τον οποίο μας δίδει το παράδειγμα το πρόσωπο. Επειδή θεωρούμε την επέκταση των ταλέντων μας κατά κάποιον τρόπο το παράδειγμα του νόμου (ώστε να του μοιάσομε ως προς αυτά με εξάσκηση), και τούτο συνιστά τον σεβασμό μας. Καθετί που αποκαλείται ηθικό διαφέρον συνίσταται μονάχα στον σεβασμό προς τον νόμο».[50] Αποτελεί το μοναδικό και αναμφισβήτητο ηθικό ελατήριο για τον ηθικό νόμο.[51] Δεν μπορεί να λογιστεί καθήκον σεβασμού, διότι αποτελεί κάτι απλώς υποκειμενικό· αλλά, είναι θεμέλιο για την ύπαρξη καθηκόντων με αποτέλεσμα να μην μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από τα καθήκοντα που οφείλουμε προς εμάς και προς τους άλλους.[52]

Η αγάπη ως εύνοια είναι ηθικό συναίσθημα: «Η αγάπη είναι υπόθεση του αισθήματος, όχι της θελήσεως, και δεν μπορώ να αγαπώ, επειδή θέλω, αλλά ακόμη λιγότερο, επειδή πρέπει (να αναγκασθώ να αγαπώ)· άρα, το καθήκον να αγαπάς αποτελεί παραλογισμό. Αλλά η εύνοια ως πράξη, μπορεί να υπόκειται στον νόμο του καθήκοντος. Συχνά όμως αποκαλούν και την ανιδιοτελή εύνοια των ανθρώπων επίσης (καίτοι διόλου κυριολεκτικά) αγάπη· μάλιστα, όταν πρόκειται όχι για την

[50] Καντ, Ι., *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ.36, παρ. 401, σημείωση.
[51] Καντ, Ι., *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2019, σ. 118, παρ. 139.
[52] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 255, παρ. 402-403.

ευδαιμονία του άλλου αλλά για την πλήρη και ελεύθερη υποταγή όλων των σκοπών κάποιου στους σκοπούς ενός άλλου (...) όντος, κάνουν λόγο για την αγάπη που είναι συγχρόνως καθήκον για μας. Κάθε καθήκον όμως αποτελεί εξαναγκασμό, έναν καταναγκασμό, ακόμη και αν επρόκειτο για αυτοαναγκασμό σύμφωνα με τον νόμο. Αλλά ό,τι πράττει κανείς από καταναγκασμό, δεν συμβαίνει από αγάπη».[53] Η αγαθοεργία, ή αλλιώς εύνοια στην καντιανή ηθική θεωρία, αποτελεί την έκφραση της αγάπης προς τους άλλους ως πράξη καθήκοντος και αφορά τις σχέσεις μεταξύ των προσώπων.

Ο άνθρωπος, ως έλλογο ον της φύσης, μπορεί να καθορίζεται από τον ίδιο του τον Λόγο ως αιτία για τις πράξεις. Κατά την προσωπικότητά του, δηλαδή όντας προικισμένος με ελευθερία, είναι ον ικανό για υποχρέωση ακόμα και προς τον εαυτό του.[54] Στη Μεταφυσική των Ηθών και συγκεκριμένα στη θεωρία της αρετής ο Καντ κάνει μια εκτενή ανάλυση περί καθηκόντων. Διαχωρίζει τα καθήκοντά μας σε εκείνα προς εαυτό και σε εκείνα προς τους άλλους. Στην παρούσα εργασία μας ενδιαφέρουν στενά και τα δύο για αυτό πρόκειται να παρουσιαστούν στη συνέχεια.

[53] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 254, παρ.401.
[54] Ό.π., σελ. 270-271, παρ. 418.

2.3. Καθήκοντα προς εαυτό

Στα καθήκοντα προς τον εαυτό μας εν γένει περιλαμβάνονται τα α) περιοριστικά-αρνητικά καθήκοντα και β) τα επεκτατικά-θετικά καθήκοντα. Τα περιοριστικά καθήκοντα είναι απαγορευτικά και υπαγορεύουν το να μην πράττει κανείς ενάντια στο σκοπό της φύσης του, άρα αποβλέπουν στην ηθική αυτοσυντήρηση. Τα επεκτατικά, όπως ονομάζονται, καθήκοντα επιτάσσουν το να θέτει ο καθένας/ καθεμία ως σκοπό του ορισμένο αντικείμενο της προαίρεσής του και αποβλέπουν στην τελείωσή του.[55]

Ως πρώτη αρχή του καθήκοντος προς εαυτό ορίζεται το απόφθεγμα: "να ζεις σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή να συντηρείς τον εαυτό σου στην τελειότητα της φύσης σου. Η δεύτερη αρχή είναι: «γίνε τελειότερος από ό,τι σε έκαμε η φύση και μόνο».[56] Η ζωώδης φύση στον άνθρωπο ορίζει να συντηρεί τον εαυτό του και το είδος του με ευχαρίστηση. Ως ηθικό ον, ταυτόχρονα και με τον θεμελιώδη κανόνα διατήρησης της αξιοπρέπειας της ανθρωπότητας στο πρόσωπό του, ο άνθρωπος οφείλει να μην στερήσει ο ίδιος από τον εαυτό του το προνόμιο του ηθικού όντος και να πράττει σύμφωνα με αρχές, δηλαδή στη βάση της εσωτερικής του ελευθερίας. Ο Καντ επίσης σημειώνει ως καθήκον προς εαυτό εκείνο του έμφυτου δικαστή του εαυτού, το οποίο αφορά την κριτική δύναμη του προσώπου, το οποίο πρόσωπο καλείται το ίδιο να είναι η υποκειμενική αρχή καταλογισμού του: «Η συνείδηση του εσωτερικού δικαστηρίου στον άνθρωπο είναι η ηθική συνείδηση».[57]

«Ο άνθρωπος οφείλει στον εαυτό του να μην αφήνει αχρησιμοποίητες και σκουριασμένες τις φυσικές καταβολές και ικανότητες, τις οποίες μπορεί κάποτε να χρησιμοποιήσει ο Λόγος του».[58] Το καθήκον ανάπτυξης και αύξησης της φυσικής τελειότητας από πραγματολογική άποψη είναι επίσης ανάμεσα στα καθήκοντα προς εαυτό και αφορά την καλλιέργεια των φυσικών δυνάμεων του προσώπου με σκοπό τη μελλοντική χρήση των ικανοτήτων του από τον Λόγο. Τέλος, το καθήκον προς εαυτόν που αφορά την εξύψωση της ηθικής τελειότητας του προσώπου, δηλαδή με

[55] Ό.π., σελ. 271, παρ.401.
[56] Ό.π., σελ. 272, παρ.419.
[57] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 295, παρ. 438.
[58] ό.π., σελ. 303, παρ.444.

πρόθεση ηθική και μόνο. Αυτό συνίσταται: 1) υποκειμενικώς στην ακεραιότητα του φρονήματος του καθήκοντος, δηλαδή όχι σύμφωνα με το καθήκον, αλλά από καθήκον: «να είστε άγιοι»[59] και 2) αντικειμενικώς ως προς ολόκληρο τον ηθικό σκοπό που αφορά στην τελειότητα: «Να είστε τέλειοι»[60]. «Εάν υπάρχει αρετή, εάν υπάρχει έπαινος, επιδιώκεταί τα»[61] σημειώνει ο Καντ και τονίζει ότι η διαρκής πρόοδος είναι εκείνη που θα μας οδηγήσει στην εκπλήρωση της τελειότητας. Ωστόσο, όλα τα παραπάνω καθήκοντα προς τον εαυτό μας εν όψει του σκοπού της ανθρωπότητας στο δικό μας πρόσωπο είναι μονάχα ατελή και όχι τέλεια καθήκοντα.

2.4. Καθήκοντα προς τους άλλους

Τα καθήκοντα προς τα άλλα πρόσωπα αποτελούν επίσης βάση για την ηθική θεώρηση του ζητήματος που πρόκειται να αναπτύξουμε. Η εκτέλεση των καθηκόντων συνοδεύεται από τα συναισθήματα της αγάπης και τους σεβασμού ως ηθικά συναισθήματα και για τους λόγους που αναφέρουμε παραπάνω. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Καντ, δεν είναι απαραίτητο αυτά να συνυπάρχουν αλλά μπορεί να ισχύει και ένα από τα δύο. Είτε αγάπη του πλησίον, ενώ μπορεί να αξίζει λίγο τον σεβασμό, είτε σεβασμός για κάθε άνθρωπο, ασχέτως αν κρίνεται ανάξιος της αγάπης. «Δυνάμει της αρχής της αμοιβαίας αγάπης υποχρεούται να πλησιάζουν συνεχώς ο ένας τον άλλον, δυνάμει της αρχής του σεβασμού, τον οποίο οφείλουν ο ένας στον άλλο, υποχρεούνται να διατηρούνται σε απόσταση ο ένας από τον άλλον, και αν κατέρρεε μια από τις μεγάλες αυτές ηθικές δυνάμεις, τότε η άβυσσος (της ανηθικότητας) θα κατάπινε ολόκληρο το βασίλειο των (ηθικών) όντων».[62] Η αγάπη ορίζεται ως ο *γνώμονας της εύνοιας*, ο οποίος έχει συνέπεια την αγαθοεργία.[63] Και ο σεβασμός ως *γνώμονας του περιορισμού της αυτοεκτίμησής μας από την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας στο πρόσωπο του άλλου·* είναι σεβασμός με την πρακτική σημασία.[64] Αγάπη, λοιπόν, είναι το καθήκον να θέτει κανείς ως σκοπούς, τους σκοπούς των

[59] Ό.π., σελ.305, παρ. 446.
[60] Ό.π.
[61] Ό.π.
[62] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 308, παρ. 449.
[63] Ό.π., σελ. 309, παρ. 449.
[64] Ό.π., σελ. 309, παρ. 449.

άλλων (εφόσον αυτοί δεν είναι ανήθικοι).[65] Το καθήκον του σεβασμού προς τον πλησίον περιλαμβάνεται στον γνώμονα να μην απαξιώνω κανέναν άλλον άνθρωπο καθιστώντας τον απλώς και μόνον ως μέσον για τους σκοπούς μου, δηλαδή να μην απαιτώ να απορρίπτει ο άλλος τον εαυτό του, ώστε να υπηρετεί δουλικά τον σκοπό μου.[66] Συνοπτικά, με το να ασκώ το καθήκον της αγάπης προς κάποιον, υποχρεώνω συγχρόνως έναν άλλον· προσφέρω υπηρεσία σε αυτόν. Αλλά με την τήρηση του καθήκοντος του σεβασμού υποχρεώνω μόνο τον εαυτό μου, ώστε να μην αφαιρώ τίποτε από την αξία την οποία δικαιούται ο καθένας ως πρόσωπο να θέτει στον εαυτό του.

Η αγάπη για τους ανθρώπους πρακτικά πρέπει να θεωρηθεί ως έμπρακτη εύνοια (και αφορά συνεπώς τον γνώμονα των πράξεων).[67] Ο γνώμονας της εύνοιας είναι καθήκον όλων των ανθρώπων προς αλλήλους, είτε τους βρίσκει κανείς αξιαγάπητους είτε όχι, σύμφωνα με τον ηθικό νόμο της τελειότητας: «Αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν».[68] «Θέλω την εύνοια καθενός έναντί μου· συνεπώς οφείλω να είμαι κι εγώ ευνοϊκός προς κάθε άλλον». Η εύνοια είναι μια ενεργός πρακτική εύνοια που έγκειται στο να θέτει κανείς ως σκοπό του το καλό και τη σωτηρία του άλλου.[69] Ως προς την ευχετική διάθεση, μπορώ να είμαι ευνοϊκός προς όλους, αλλά στην πράξη μπορεί ο βαθμός, ανάλογα με τη διαφορά των αγαπημένων (από τους οποίους με νοιάζει ο ένας περισσότερο απ' όσο ο άλλος), να είναι ασφαλώς πολύ διαφορετικός, δίχως να θίγεται η καθολικότητα του γνώμονα.[70] Η διαίρεση των καθηκόντων της αγάπης αναπτύσσεται σε εκείνα της ευεργεσίας, της ευγνωμοσύνης και της συμπάθειας και αφορούν τις σχέσεις μεταξύ προσώπων.

Ευεργεσία προς εαυτόν είναι το να προσφέρει κανείς στον εαυτό του όσα είναι αναγκαία, ώστε να βρίσκει ευχαρίστηση στη ζωή.[71] «Η εύνοια είναι η ευχαρίστηση για την ευδαιμονία/ την ευημερία των άλλων· αλλά η ευεργεσία είναι ο γνώμονας να θέτει κανείς την εύνοια ως σκοπό, και το σχετικό καθήκον είναι ο εξαναγκασμός του υποκειμένου από τον Λόγο να αποδεχθεί τον γνώμονα αυτόν ως

---

[65] Ό.π., σελ. 309, παρ. 450.
[66] Ό.π., σελ. 309, παρ. 450.
[67] Ό.π., σελ. 310, παρ. 450.
[68] όχι αντί εαυτόν. Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 311, παρ.450-451.
[69] Ό.π. 312, παρ. 452.
[70] Ό.π., 312, παρ. 452.
[71] Ό.π., σελ. 313, παρ. 452.

καθολικό νόμο.[72] Στην επόμενη παράγραφο σημειώνει: «Είναι καθήκον κάθε ανθρώπου να είναι ευεργέτης, δηλαδή να βοηθάει, ανάλογα με τη δυνατότητά του, τους άλλους ανθρώπους τόσο στις ανάγκες όσο και για την ευδαιμονία τους, δίχως να προσδοκά οτιδήποτε ως αντάλλαγμα».[73] Η εύνοια αφορά μόνο ενδεής και όχι ιδιοτελής σκοπούς. Γνώμονας της εύνοιας είναι «Κάθε άνθρωπος που διατελεί σε ανάγκη επιθυμεί να βοηθηθεί από τους άλλους»[74] και «δεν μπορώ να ευεργετήσω κανέναν σύμφωνα με τις δικές μου έννοιες της ευδαιμονίας (εκτός από ανήλικους και διανοητικά ασθενείς), παρά μόνο σύμφωνα με τις έννοιες εκείνου, στον οποίο σκέπτομαι να κάμω μία ευεργεσία, με το να του προσφέρω ένα δώρο».[75] Όσον αφορά τους ασθενείς με πνευματικές αδυναμίες, σήμερα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την υπεράσπιση της αυτονομίας τους και να τους ευεργετήσουμε σύμφωνα με τις δικές τους έννοιες ευδαιμονίας, εάν αυτοί είχαν υπάρξει πρωτύτερα πρόσωπα τα οποία ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούν την έλλογη σκέψη και κρίση όπως κάθε ενήλικας και είχαν προηγουμένως εκφράσει επιθυμίες και αξίες τις οποίες θα ήθελαν να συντηρήσουν. Αναφερόμαστε σαφώς σε υποκείμενα στα οποία πρόκειται να κλονιστεί εξαιτίας κάποιας ασθένειας η πνευματική τους λειτουργικότητα (όπως συμβαίνει στην άνοια).

Όσον αφορά το καθήκον της ευγνωμοσύνης είναι το σέβας προς ένα πρόσωπο λόγω μιας ευεργεσίας που μας έχει προσφέρει. Το συναίσθημα από το οποίο προκύπτει είναι ο σεβασμός προς τον ευεργέτη, ο οποίος συνδέεται με τον αποδέκτη μόνο με αγάπη. Η ευγνωμοσύνη είναι καθήκον, ώστε να μαρτυρώ την υποχρέωσή μου λόγω της ευεργεσία που μου έχει προσφερθεί και αποτελεί και ιερό καθήκον, η προσβολή του οποίου μπορεί να εξαφανίσει κατά την ίδια τη θεμελιώδη αρχή του το ηθικό ελατήριο για την ευεργεσία.[76] «Η εγκάρδια έννοια της ευγνωμοσύνης αποκαλείται αναγνώριση».[77] Το καθήκον της ευγνωμοσύνης μας παραπέμπει σε σκέψεις σε σχέση με τη φροντίδα παιδιών προς τους γονείς όταν αυτοί μεγαλώνουν και γίνονται ανήμποροι να αυτοσυντηρηθούν. Θα επανέλθουμε σε αυτό στη συνέχεια.

---

[72] Ό.π., σελ. 313, παρ. 452.
[73] Ό.π., παρ. 453.

[74] Ό.π. σ. 314, παρ. 453.
[75] Ό.π. σ. 315, παρ. 454.
[76] Ό.π., σελ. 316, παρ. 454-455.
[77] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013, σελ. 317, παρ. 455.

Κλείνοντας τη θεωρία καθηκόντων, θα αναφερθούμε στο καθήκον του αισθήματος της συμπάθειας. Ο Καντ για αυτό σημειώνει ότι η ανθρωπιά είναι είτε η ικανότητα και η βούληση να επικοινωνούν οι άνθρωποι ο ένας στον άλλον τα συναισθήματά τους (humanitas practicas) είτε απλώς η δεκτικότητα για το κοινό αίσθημα ευχαρίστησης και πόνου (humanitas aesthetica). Η πρώτη για τον φιλόσοφο είναι ελεύθερη και για αυτό αποκαλείται και συμπαθητική και θεμελιώνεται στον πρακτικό λόγο. Από την άλλη η δεύτερη είναι ανελεύθερη, δουλική και μεταδοτική.[78] Κατά το αίσθημα της συμπάθειας όταν κάποιος πάσχει μπορώ και επιτρέπω στον εαυτό μου μέσω της φαντασίας μου να μου «μεταδοθεί» κατά μία έννοια ο πόνος του άλλου και να συμπάσχω μαζί του, με αποτέλεσμα να υποφέρουμε δύο μολονότι το κακό πλήττει μονάχα τον έναν. Καθήκον δεν αποτελεί ο οίκτος, όπως επισημαίνει, αλλά η ανάπτυξη των συμπονετικών συναισθημάτων.[79] Ο Καντ κλείνει τη θεωρία περί καθηκόντων σημειώνοντας ότι «η παράλειψη των απλών καθηκόντων αγάπης είναι έλλειψη αρετής».[80]

[78] Ό.π., σελ. 318, παρ. 456-457.
[79] Ό.π., σελ. 319, παρ. 457..
[80] Ό.π., σελ. 327, παρ. 464.

3. Αλληλεπίδραση Ανθρώπου - robot στην περίθαλψη

Το ζήτημα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – robot στην περίθαλψη δεν έχει μελετηθεί προς το παρόν αρκετά, κυρίως αναφορικά με τους ηθικούς προβληματισμούς, τα υπέρ και τα κατά της αλληλεπίδρασης αυτής, και η βιβλιογραφία είναι περιορισμένη. Ωστόσο, εγείρονται ορισμένα κρίσιμα ηθικά ζητήματα. Τα περισσότερα άρθρα που μελετήσαμε είχαν ως βάση της ηθικής δικαιολόγησης του ζητήματος την θεωρία των ικανοτήτων, όπως παρουσιάζεται από την M. Nussbaum και τον A. Sen, η οποία εμπνέεται από την αριστοτελική ηθική. Παρότι καλύπτει και ικανοποιεί ένα μέρος των προβληματισμών μας, δεν αποτελεί τη στέρεη βάση στην οποία μπορεί να μας οδηγήσει μια καντιανή ανάλυση. Οι κύριοι άξονες της προβληματικής, όπως παρουσιάζεται στη βιβλιογραφία, είναι η εμπιστοσύνη απέναντι στους αλγόριθμους και τις μηχανές, η ασφάλεια των care robots, η προστασία της ιδιωτικότητας, η εξαπάτηση και η χειραγώγηση, τα συναισθήματα και η ενσυναίσθηση απέναντι στους πάσχοντες, οι διαστάσεις της αυτονομίας του δρώντος όντος και της αξιοπρέπειας του προσώπου και, τέλος, ο φόβος για την αλλοίωση της αυτοαντίληψης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Η έλλειψη γνώσης σε σχέση με το σχεδιασμό και τις λειτουργίες των robots με τεχνητή νοημοσύνη και πιο συγκεκριμένα των care robots, αλλά και τα σενάρια καταστροφολογίας που συχνά αναπαράγονται, δημιουργούν δυσπιστία απέναντι σε αλγόριθμους και συστήματα μηχανικής μάθησης. Για να μπορέσουμε να κρίνουμε ηθικά συστήματα και μηχανές τεχνητής νοημοσύνης, χρειάζεται να έχουμε μια ρεαλιστική αντίληψη των δυνατοτήτων τους και άρα των πιθανών κινδύνων που μπορεί να ελλοχεύουν. Μέσα από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας θα παρουσιάσουμε ορισμένους από αυτούς τους κινδύνους αλλά και τις προοπτικές που κυριαρχούν, ώστε να μπορέσουμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε τις δικές μας προοπτικές αλλά και να κρίνουμε ηθικά σε ρεαλιστική βάση (όσο είναι δυνατόν).

Η Van Wynsberghe[81] υποστηρίζει ότι όλα ξεκινούν από τον σχεδιασμό των robots. Οι κατασκευαστές και σχεδιαστές τους οφείλουν να τα δημιουργούν βασιζόμενοι σε ένα αξιακό μοντέλο. Προς το παρόν, όπως επισημαίνει, δεν υπάρχει αυστηρότητα στις οδηγίες σχεδιασμού (ή και καθόλου οδηγίες) και οι κατασκευαστές ακόμα δεν λαμβάνουν υπόψη τη "διεπιστημονική φύση της ρομποτικής", την ανάγκη

[81] Van Wynsberghe, A., «Designing robots for care: Care-centered value-sensitive design» Science and Engineering Ethics, 2013, τ. 19(2), σελ. 407-433.

να συμπεριλάβουν και άλλους παράγοντες στον σχεδιασμό των robots, πέρα από το τεχνικό κομμάτι.[82] Φυσικά, οι γνώσεις του και η δουλειά του είναι η δημιουργία μιας όσο το δυνατόν περισσότερο εξελιγμένης μηχανής, η οποία θα καλύπτει τις ανάγκες της κοινωνικής πραγματικότητας. Ωστόσο, επειδή είναι στη φύση της τεχνολογίας να διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα και τις κοινωνικές αξίες, ένας κατασκευαστής οφείλει να αυτο-περιορίζεται και να δημιουργεί *κριτικά·* ειδικά, όταν έχουμε να κάνουμε με τη δημιουργία των επονομαζόμενων κοινωνικών μηχανών όπως είναι τα care robots.

Στη φροντίδα στην περίθαλψη, οι βασικές αξίες που αναγνωρίζουμε απέναντι στους ασθενείς είναι ο σεβασμός της αξιοπρέπειας του προσώπου, η ασφάλεια του ασθενούς, η ικανοποίησή του, η φυσική-σωματική και η ψυχική ευημερία (το καλώς έχειν) και η ανταπόκριση εκ μέρους του ασθενούς στη φροντίδα.[83] Η διαφύλαξη της αυτονομίας τους προσώπου είναι ύψιστης σημασίας στην φροντίδα στην περίθαλψη. Στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ήδη προτείνεται ένα μοντέλο φροντίδας που θα επικεντρώνεται στο πρόσωπο του ασθενούς, δηλαδή στις ιδιαίτερες ανάγκες του με βάση τα συναισθήματά του, την κουλτούρα του, την ανάγκη του για επικοινωνία με τον φροντιστή ή θεραπευτή του και τους οικείους του.[84] Το 2007 ο Π.Ο.Υ. εκδίδει μία γνώμη σχετικά με μια προσωποκεντρική προσέγγιση της φροντίδας στην περίθαλψη και προτείνει ανάλογες πολιτικές.[85] Το σύστημα υγείας, οι οργανισμοί και οι υγειονομικοί πλέον επιδιώκουν μία περισσότερο ανθρωπιστική προσέγγιση στην πρακτική τους κατά την οποία το άτομο αντιμετωπίζεται ως πρόσωπο πολυδιάστατο, στο οποίο οφείλουμε σεβασμό.[86] Στόχος είναι να επικρατήσουν πολιτικές υγείας που θα προωθούν την κουλτούρα της φροντίδας και της επικοινωνίας μεταξύ ασθενών και υγειονομικών και φροντιστών τους, οι υπηρεσίες παροχής φροντίδας να είναι υπεύθυνες και ευέλικτες και, γενικότερα, το υγειονομικό περιβάλλον να είναι υποστηρικτικό τόσο για τους ασθενείς και τους οικείους τους όσο και για τους υγειονομικούς.[87]

---

[82] Ό.π., σελ. 410-411.
[83] Παράβλεπε: WHO: Quality of care
[84] Tringale, Michael et al. «Integrating patient values and preferences in healthcare: a systematic review of qualitative evidence». BMJ open vol. 12,11 e067268. 18 Νοεμβρίου 2022.
[85] World Health Organisation. «People-Centred Health Care : A Policy Framework» στο www.who.int, 2013, www.who.int/publications/i/item/9789290613176.
[86] Ό.π. σελ. 4.
[87] Ό.π. σελ. 7.

Σκοπός μιας ασφαλούς κατασκευής των robots είναι να ακολουθεί αυτές τις αξίες και να μην δίνει χώρο στην πιθανότητα βλάβης ή ανήθικης χρήσης τους. Ένα robot φροντιστής είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη μηχανή, καθώς καλείται να ανταποκριθεί σε πολλαπλά σενάρια φροντίδας και αλληλεπίδρασης, τα οποία, όπως συμβαίνει με την ανθρώπινη κατάσταση, δεν είναι πάντα προβλέψιμα. Ποιος είναι *υπεύθυνος* σε περίπτωση ενός λάθος υπολογισμού του robot και την πρόκληση βλάβης στον ασθενή, τον οποίο καλείται να φροντίσει; Πρέπει να υπάρχουν δικλείδες ασφαλείας και αυτό μπορεί να ισχύσει με μία τεχνητή νοημοσύνη μονάχα εάν υπάρχουν όρια στις δυνατότητές της. Μπορούμε όμως να θέσουμε όρια στις δυνατότητές αυτές;

Άλλος ένας προβληματισμός που συναντάμε στη βιβλιογραφία είναι η πιθανή παραβίαση της ιδιωτικότητας και οι συνέπειες αυτής. Ένα robot με τεχνητή νοημοσύνη όπως τα care robots για να μπορέσει να λειτουργήσει εξατομικευμένα και να αλληλεπιδράσει με τον ασθενή ή ηλικιωμένο συλλέγει πολλά προσωπικά δεδομένα. Αυτά συνήθως είναι στοιχεία ταυτότητας (το ονοματεπώνυμο, το φύλο, την ηλικία, στοιχεία φαινοτύπου κλπ.) και δεδομένα υγείας, ή/και προσωπικά στοιχεία της οικογένειας του φροντιζόμενου, προτιμήσεις, ιδεολογίες και άλλα. Όλα αυτά, σαφώς, είναι απαραίτητα για να μπορέσει το care robot να αλληλεπιδράσει με τον φροντιζόμενο με τέτοιον τρόπο που θα του κινεί το ενδιαφέρον και θα τον ευχαριστεί. Ο προβληματισμός αφορά το εάν η χρήση των δεδομένων αυτών γίνεται καθαρά για πρακτικούς σκοπούς εξατομίκευσης ή κρύβονται και άλλοι σκοποί πίσω από αυτούς. Σε ποια βάση συλλέγονται και ποιος έχει πρόσβαση σε αυτά; Πως μπορούν να χρησιμοποιηθούν εκ μέρους τρίτων; Η προστασία της ιδιωτικότητάς μας είναι σημαντική διότι αφορά, πρώτον, την προστασία και διατήρηση της αυτονομίας μας και του ελέγχου διαχείρισης των προσωπικών μας δεδομένων και, δεύτερον, την προστασία μας ενάντια σε πιθανή κακόβουλη χρήση των δεδομένων αυτών από τρίτους. Η διακήρυξη στης Astana[88], η οποία έχει στόχο τη δημιουργία ενός βιώσιμου συστήματος πρωτογενούς περίθαλψης, επίσης τονίζει τη σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων, της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας του προσώπου. Πλέον, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, υπάρχουν για αυτό το ζήτημα σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις.

[88] World Health Organization. Declaration of Astana: Global Conference on Primary Health Care: Astana, Kazakhstan, 25 and 26 October 2018. World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/328123.

Από την παραβίαση της ιδιωτικότητας προκύπτει και ο προβληματισμός σε σχέση με την εξαπάτηση και χειραγώγηση των ασθενών και των ηλικιωμένων. Σύμφωνα με τους Borenstein και Pearson[89], οι οποίοι βασίζονται στη θεωρία ικανοτήτων, ο βασικός στόχος της αλληλεπίδρασης ανθρώπου - robot είναι να ενισχύσει τις βασικές ανθρώπινες ικανότητες. Αυτές διακρίνονται στις εξής: την ικανότητα να ζει κανείς ως τα γεράματα αξιοπρεπώς, να διατηρεί τη σωματική του υγεία και ακεραιότητα, να είναι ικανός να χρησιμοποιεί τις αισθήσεις, τη φαντασία και τη σκέψη του, τα συναισθήματά του, τον πρακτικό λόγο, να σέβεται τους άλλους και να μπορεί να συνυπάρχει αξιοπρεπώς μαζί τους αλλά και με τα άλλα είδη, να παίζει και να έχει τον έλεγχο του περιβάλλοντός του και της συμμετοχής του στην κοινωνική πραγματικότητα.[90] Τα care robots θα πρέπει να προσφέρουν τη δυνατότητα στους φροντιζόμενους να συνυπάρχουν και να απολαμβάνουν το κοινωνικό τους περιβάλλον. Οφείλουν να ακολουθούν πιστά τις αξίες και επιθυμίες του φροντιζόμενου και να μην προσπαθούν να τον χειραγωγήσουν ή εξαπατήσουν «για το καλό του», πατερναλιστικά.[91] Το ίδιο, ισχυρίζονται, πρέπει να συμβαίνει και για όσους έχουν χάσει τη δυνατότητα να επιλέγουν, όπως οι ασθενείς με άνοια, και πάντα χρειάζονται κάποιον άλλο να εκφράσει τη βούλησή τους. Σε αυτή την περίπτωση, λαμβάνονται υπόψη οι επιθυμίες και οι αξίες που υποστήριζαν όσο είχαν πνευματική διαύγεια και πρέπει να τηρείται σεβασμός σε αυτές.

Οι Sparrow & Sparrow[92] εκφράζουν την ανησυχία τους για την εξαπάτηση των ηλικιωμένων από τα robot φροντιστές. Περιγράφουν ένα δυστοπικό μέλλον σε γηροκομεία όπου οι ηλικιωμένοι θα βρίσκονται αποκλειστικά στα χέρια των robots· αυτά θα τους ταΐζουν, θα τους πλένουν, θα συνομιλούν μαζί τους και θα ακούνε τις ιστορίες του, κάνοντάς τους να πιστεύουν ότι είναι στην πραγματικότητα άνθρωποι, οι οποίοι ενδιαφέρονται για αυτούς και χαίρονται να τους φροντίζουν, εξαπατώντας για την αληθινή φύση τους.[93] Μια οπτική του ζητήματος που μοιάζει προϊόν επιστημονικής φαντασίας.

---

[89] Borestein, J., Pearson, Y., «Robot caregivers: harbingers of expanded freedom for all?», περιοδικό Ethics and Information Technology, τ. 12, Ιούλιος 2012, σελ. 431-450.
[90] Sen, Amartya, «Capability and Well-Being». Martha Nussbaum and Amartya Sen (επιμέλεια), The Quality of Life, Clarendon Press, Oxford,1993.
[91] Borestein, J., Pearson, Y., «Robot caregivers: harbingers of expanded freedom for all?», περιοδικό Ethics and Information Technology, τ. 12, Ιούλιος 2012, σελ. 280.
[92] Sparrow, Robert, and Sparrow, L. «In the hands of machines? The future of aged care». Minds and Machines , τ.16, no. 2, 2006, σελ. 141-161.
[93] ό.π., σελ. 155.

Μια περισσότερο θετική στάση απέναντι στη χρήση care robots εκφράζει ο Mark Coeckelbergh.[94] Υποστηρίζει ότι τα παραπάνω σενάρια είναι καταστροφολογικά και συναντάμε σε αυτά τις εξής λανθασμένες πεποιθήσεις: πρώτον, η φροντίδα των ηλικιωμένων δεν συνάδει με την εξαπάτηση· δεύτερον, οι νέες τεχνολογίες και η ρομποτική δημιουργούν ένα ψηφιακό περιβάλλον, τεχνητό, δημιουργώντας μια ψευδαίσθηση για την πραγματικότητα· τρίτον, οι ηλικιωμένοι του μέλλοντος μοιάζουν με τους σημερινούς ως προς τις πεποιθήσεις και συνολικά την αντίληψη του κόσμου· τέταρτον, η φύση της τεχνολογίας είναι περιορισμένη στην υλική πραγματικότητα. Τέτοιες πεποιθήσεις, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, περνούν το μήνυμα ότι η ποιοτική φροντίδα είναι πλήρως απαλλαγμένη από την εξαπάτηση και αφορά μονάχα την αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων χωρίς τη χρήση εικονικών μέσων- καθώς και αυτά εξαπατούν. Κατά τον Coeckelbergh[95] δεν θα έπρεπε να είμαστε τόσο αυστηροί με την εξαπάτηση. Κριτικά σχολιάζει ότι το να φερόμαστε στους ασθενείς με άνοια σαν να είναι πάντα αυτόνομοι, αποτελεί ψευδαίσθηση και είναι, επίσης, ένα είδος εξαπάτησης. Πολλές φορές, η εξαπάτηση κρύβεται στην ποιοτική φροντίδα χωρίς να σημαίνει την προσβολή του προσώπου. Ισχυρίζεται ότι η εξαπάτηση υπάρχει στο πλαίσιο φροντίδας των ηλικιωμένων και στόχος είναι να βρεθεί μια μέση οδός μεταξύ της υπερβατολογικής αυτονομίας και συνεπειοκρατικού σκοπού αύξησης της ευημερίας.[96] Πολλές περιπτώσεις ασθενών με άνοια, για παράδειγμα, εκδηλώνουν επιθετικές συμπεριφορές όταν τους δημιουργείται έντονος φόβος ή ανησυχία. Προκειμένου να ηρεμήσει και να ανακουφιστεί ο ασθενής από τη συναισθηματική φόρτιση, απαιτείται μια μορφή εξαπάτησης. Σε οίκους ευγηρείας που φιλοξενούν ασθενείς με άνοια δοκίμασαν τη χρήση του PARO, το οποίο χρησιμοποιείται για θεραπευτικούς σκοπούς σαν robot συντροφιάς. Σχετικές έρευνες[97] έδειξαν πως το PARO λειτούργησε ευεργετικά στους ηλικιωμένους με άνοια μετά την αλληλεπίδρασή τους, ενώ λειτούργησε και ως βοηθητικό εργαλείο από τους φροντιστές για να κάνουν τους ηλικιωμένους να νιώσουν άνεση και οικειότητα μαζί τους κατά τη φροντίδα τους.

Για τους παραπάνω λόγους η αλληλεπίδραση ανθρώπου – robot εγείρει ζητήματα εμπιστοσύνης. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται το εξής φαινόμενο: οι

[94] Coeckelbergh, Mark, «Care Robots and the Future of ICT-Mediated Elderly Care: A Response to Doom Scenarios», AI & SOCIETY, 2016, τ. 31 (4), σελ. 455–62, 2015.
[95] Ό.π., σελ. 456-457.
[96] Ό.π., σελ. 460.
[97] Wang, X., Shen, J., & Chen, Q., «How PARO can help older people in elderly care facilities: A systematic review of RCT», International journal of nursing knowledge, τ. 33(1), σελ. 29–39.

άνθρωποι τείνουν να αποστρέφονται τα robots τα οποία παρά το ανθρωπόμορφο παρουσιαστικό τους, έχουν «αλλόκοτη συμπεριφορά», δηλαδή δεν μοιάζει με ανθρώπινη, είναι γνωστό ως «uncanny valley».[98] Από την άλλη, η εμπιστοσύνη στους αλγόριθμους και την τεχνητή νοημοσύνη τείνει να αυξάνεται εξαιτίας της ακρίβειας των υπολογισμών τους.[99] Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία μιας διαδικτυακής πλατφόρμας συνομιλίας με τεχνητή νοημοσύνη (ChatGPT), η οποία μπορεί να γράψει ολόκληρα κείμενα βασισμένα στην πληθώρα online πηγών και έχει αποτελέσει εργαλείο συγγραφής εργασιών για πολλούς μαθητές και μαθήτριες, με αποτέλεσμα να προκαλέσει έντονες αντιδράσεις. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν μπορούμε να αναπτύξουμε όλους τους προβληματισμούς που εγείρονται σε σχέση με παρόμοιες πλατφόρμες που χρησιμοποιούν τεχνητή νοημοσύνη· το ενδιαφέρον βρίσκεται στην αμέριστη εμπιστοσύνη που οι άνθρωποι μπορούν να δείξουν σε συστήματα όπως τέτοιες έξυπνες μηχανές, αντικαθιστώντας τη δική τους κρίση και στοχασμό με εύκολες και άμεσες απαντήσεις, τις οποίες λογίζουμε ως ορθές αφού ένας έλεγχος μπορεί να αποδείξει την ακρίβεια των στοιχείων που δίνει (αν και όχι πάντα).

Ο κεντρικός προβληματισμός στη βιβλιογραφία σχετικά με την αλληλεπίδραση ανθρώπου-robot είναι το ζήτημα της αυτονομίας. Σύμφωνα με τους Sparrow & Sparrow[100], οι οποίοι έχουν αρνητική στάση απέναντι στην αποκλειστική χρήση των robots στη φροντίδα, η αλληλεπίδραση ανθρώπου - care robot μπορεί να επιφέρει αρνητικές επιδράσεις στην αυτονομία των φροντιζόμενων και να αποτελέσει τελικά προσβολή της αξιοπρέπειάς τους. Πράγματι, το σενάριο εγκατάλειψης ασθενών και ηλικιωμένων στην αποκλειστική φροντίδα μιας μηχανής αποτελεί προσβολή του προσώπου· το αφήνουμε στα χέρια ενός αντικειμένου και ουσιαστικά τον ισοβαθμίζουμε με ένα αντικείμενο. Από την άλλη στη βιβλιογραφία συναντάμε και το εντελώς αντίστροφο επιχείρημα. Τα robots φροντιστές δίνουν μεγαλύτερη αυτονομία σε ασθενείς και ηλικιωμένους να μπορούν να αυτοσυντηρούνται χωρίς την ανάγκη κάποιου άλλου προσώπου. Τους απαλλάσσει από αισθήματα ντροπής και αυτο-λύπησης που μπορεί πολλές φορές να νιώθουν απέναντι στους φροντιστές τους

[98] Dautenhahn, K., «The Art of Designing Socially Intelligent Agents: Science Fiction in the Collaborative Design of Technology», Artificial Intelligence & Society, 17, no. 1-2, Οκτώβριος 1998, σελ. 107-130.

[99] Simon, Herbert A. «Designing Organizations for an Information-Rich World», Anthony G. Oettinger(επιμ.) *Computers, Communication, and the Public Interest*, Johns Hopkins Press, 1971, σελ. 37-52.

[100]Sparrow, Robert, and Sparrow, L. «In the hands of machines? The future of aged care». Minds and Machines , τ.16, no. 2, 2006, σελ. 141-161.

κατά τη φροντίδα της υγιεινής τους. Ταυτόχρονα, οι φροντιστές[101] θα αποδεσμευτούν από τα βάρη της καθημερινής εντατικής φροντίδας ενός άλλου, για τον οποίο πολλές φορές αναγκάζονται να παραμελήσουν τις προσωπικές τους επιθυμίες και ανάγκες προκειμένου να καλύψουν εκείνες του φροντιζόμενου. Θα ήταν παράλογο να πιστέψουμε ότι κάποιο υποκείμενο θα επέλεγε να φροντίζεται αποκλειστικά από μηχανές εξαιτίας της φύσης της όλης διαδικασίας, των καθηκόντων που έχει απέναντι στον εαυτό του και τους άλλους αλλά και τις συναισθηματικές ανάγκες που δεν μπορεί ένα robot να καλύψει. Ωστόσο, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι είναι ένα καλό εργαλείο που προσφέρει ανεξαρτησία στους ασθενείς και ηλικιωμένους και ανακούφιση από τα βάρη στους φροντιστές.

Απαραίτητη στη φροντίδα των ασθενών είναι η συναισθηματική ανάμειξη του φροντιστή στην κατάσταση του πάσχοντα. Στη συζήτηση σχετικά με τις ηθικές διαστάσεις της αλληλεπίδρασης ανθρώπου με robot γίνεται λόγος για την έλλειψη συναισθήματος και ενσυναίσθησης από την πλευρά του robot. Οι Johanson et al. σε άρθρο σχετικά με τη βελτίωση της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – robot στην περίθαλψη μας παρουσιάζουν τον όρο «κλινική ενσυναίσθηση».[102] Αυτή ορίζεται ως η ικανότητα να κατανοήσει ο/η γιατρός, νοσηλευτής ή φροντιστής την κατάσταση του ασθενούς, την προοπτική και τα συναισθήματά του, και να επικοινωνήσει αυτήν την κατανόηση στον ασθενή.[103] Αυτού του είδους η ενσυναίσθηση εκ μέρους του θεραπευτή/ φροντιστή αποτελεί ένα σημαντικό θεραπευτικό εργαλείο, καθώς συμβάλλει και στην συναισθηματική υποστήριξη των ασθενών και στην προσήλωση τους στη θεραπεία που πρέπει να ακολουθήσουν.[104] Όσον αφορά τα care robots, παρότι δεν διαθέτουν ενσυναίσθηση, μπορούν να αποκωδικοποιήσουν την ψυχολογική κατάσταση του φροντιζόμενου και να μιμηθούν μια συναισθηματική αντίδραση που θα ταίριαζε στην περίπτωση. Μπορούν να χρησιμοποιήσουν το χιούμορ και να εκφραστούν με γκριμάτσες ή εκφράσεις προσώπου (όσο είναι δυνατόν). Η δυνατότητα αυτή έχει θετικά αποτελέσματα στους φροντιζόμενους, ωστόσο και πάλι εγείρει ηθικούς προβληματισμούς σε σχέση με τη χειραγώγηση

---

[101] Vallor, Shannon. «Carebots and Caregivers: Sustaining the Ethical Ideal of Care in the Twenty-First Century», Philosophy & Technology, τ. 24, 2011, σελ. 251–268.

[102] Johanson, D.L., Ahn, H.S. & Broadbent, E., «Improving Interactions with Healthcare Robots: A Review of Communication Behaviours in Social and Healthcare Contexts», Int J of Soc Robotics, τ. 13, 2021, σελ. 1836-1837.

[103] Coulehan JL, Platt FW, Egener B, Frankel R, Lin CT, Lown B, Salazar WH. "Let me see if i have this right...": words that help build empathy. Ann Intern Med. 2001 Aug 7;135(3), σελ. 221-7.

[104] Mercer, Stewart W, and William J Reynolds. “Empathy and quality of care.” *The British journal of general practice : the journal of the Royal College of General Practitioners,* τ. 52 Suppl,Suppl, 2002.

μέσω του χιούμορ και με την πιθανότητα παραβίασης των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικότητας από τρίτους. Σε μελέτη του 2022 για τα συναισθήματα κατά την αλληλεπίδραση ανθρώπου-robot[105] υποστηρίζεται ότι τα care robots μπορούν να κάνουν τους φροντιζόμενους να νιώθουν ότι έχουν κάποια κοινωνική συντροφιά, διότι εκφράζουν τεχνητά συναισθήματα, παρότι δεν τα διαθέτουν, και μπορούν έτσι να διευκολύνουν την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων. Προγραμματίζονται να μιμούνται και να αναπαριστούν συναισθήματα και έτσι ο σκοπός της κοινωνικής αλληλεπίδρασης επιτυγχάνεται και γίνονται περισσότερο αποδεκτά από τους ανθρώπους.[106]

Η σημασία του συναισθήματος δεν αφορά μονάχα την ποιότητα της φροντίδας αλλά είναι και βασικό στοιχείο της κριτικής ικανότητας και ηθικής δικαιολόγησης.[107] Είναι δυνατόν ένα robot να εκφράσει ηθικά συναισθήματα όπως σεβασμό ή αγάπη; Η μίμηση αυτών είναι αρκετή για να υποστηρίξουμε μια ηθική στάση εκ μέρους τους; Κάποιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η διαδικασία δημιουργίας ηθικών μηχανών με τεχνητά συναισθήματα και κοινωνικές αξίες, θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση του τι είναι ηθικό και τι όχι και να διερευνήσουμε τελικά το δικό μας ηθικό status.[108] Ωστόσο, ένα τεχνητό συναίσθημα και μια μίμηση είναι ριζικά διαφορετικά από την εν γένει ύπαρξή τους εντός του ανθρώπου· τα συναισθήματα είναι ελατήρια διαμόρφωσης της βούλησης, σε συνδυασμό με τον λόγο, και χωρίς την καλλιέργεια αυτών είναι αδύνατη και η καλλιέργεια του ηθικού status.

Ο Coeckelbergh[109] υποστηρίζει ότι ένα robot πράγματι δεν μπορεί να επιτύχει τη συναισθηματική υποστήριξη που έχουν ανάγκη οι φροντιζόμενοι· το ίδιο, όμως, μπορεί ισχύει και για φροντιστές. Είναι πολλές οι περιπτώσεις, ειδικά όταν μιλάμε για φροντιστές επαγγελματίες ή φροντιστές χρόνια πασχόντων, να έχουν αποκοπεί πλήρως από τη συναισθηματική αλληλεπίδραση με τον φροντιζόμενο και να καλύπτουν απλά τις βασικές βιοτικές ανάγκες του ασθενούς ή ηλικιωμένου. Σίγουρα

---

[105] Stock-Homburg, Ruth, «Survey of Emotions in Human–Robot Interactions: Perspectives from Robotic Psychology on 20 Years of Research». International Journal of Social Robotics, τ. 14, June 2021, σελ. 389-411.
[106] ό.π., σελ. 323.
[107] Pizarro, D., «Nothing More than Feelings? The Role of Emotions in Moral Judgment», Journal for the Theory of Social Behaviour, τ. 30, σελ. 355-375.
[108] Gips, J., «Toward the ethical robot», στο K. M. Ford, C. Glymour, & P. Hayes (επιμ.), *Android Epistemology*, MIT Press, 1994.
[109] Coeckelbergh, Mark, «Care Robots and the Future of ICT-Mediated Elderly Care: A Response to Doom Scenarios», AI & SOCIETY, τ. 31 (4), σελ. 455–62, 2015.

αυτό έχει αντίκτυπο στη θεραπεία και ευημερία του φροντιζόμενου που νιώθει - ακόμα περισσότερο - φορτίο και βάρος στον φροντιστή του.

Τέλος, στη βιβλιογραφία συναντάμε τον προβληματισμό για τον φόβο που βιώνουν ορισμένοι φροντιζόμενοι απέναντι στην τεχνολογία. Άτομα με αναπηρίες που ίσως τους διευκόλυναν κατά πολύ τη ζωή οι εξελίξεις της ρομποτικής, τις αποστρέφονται και τις απορρίπτουν φοβούμενοι ότι θα τους περιορίσει και θα μειώσει την αλληλεπίδρασή τους με άλλους ανθρώπους. Επιπλέον, ειδικά για τις μηχανές τεχνητής νοημοσύνης, ανησυχούν για την πιθανότητα να μην έχουν οι ίδιοι τον έλεγχο της τεχνολογίας αλλά η τεχνολογία έλεγχο πάνω τους. Τα άτομα αυτά μπορεί να καταλήξουν να νιώθουν απόρριψη και εγκατάλειψη στην περίπτωση αντικατάστασης της φροντίδας που τους παρείχαν, μέχρι πρότινος, οι φροντιστές.[110] Τελικά, επιβεβαιώνεται η ουσιαστική σημασία της ανθρώπινης παρουσίας, επαφής και αλληλεπίδρασης.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε με βάση όσα παρουσιάσαμε στην επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, να αναδείξουμε και να αιτιολογήσουμε τους ηθικούς προβληματισμούς σχετικά με την αλληλεπίδραση ανθρώπου και robot στην περίθαλψη, με κεντρικό άξονα την καντιανή ηθική θεωρία.

[110] Hansson, S. O. , «The ethics of enabling technology», Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics, τ. 16, σελ. 257–267.

4. Ηθικός Προβληματισμός

Στα επόμενα θα στηριχθούμε κατά μεγάλο μέρος στην καντιανή ηθική φιλοσοφία. Ο λόγος είναι διπλός. Πρώτον, ένα μείζον θέμα που θα μας απασχολήσει είναι η αυτονομία του προσώπου, και ο Καντ είναι ο κατεξοχήν φιλόσοφος της αυτονομίας. Και δεύτερον, στο ύστερο ηθικό του έργου (Μεταφυσική των Ηθών, Δεύτερο Μέρος: Θεωρία της Αρετής) ο Καντ έχει εφαρμόσει την ηθική θεωρία του σε πολλά επί μέρους θέματα που σχετίζονται με το αντικείμενο της εδώ μελέτης. Οι εφαρμογές αυτές, διατηρούν μέχρι σήμερα την αξία τους αλλά άργησαν πολύ να επισημανθούν από τη σύγχρονη βιβλιογραφία και η αναφορά σε αυτές είναι ιδιαίτερα χρήσιμη.

4.1. Ζητήματα αυτονομίας και ηθικού καταλογισμού

Σύμφωνα με την καντιανή ηθική θεωρία η αυτονομία δεν είναι απλά ανεξαρτησία και πραγμάτωση απλών επιθυμιών, αλλά προκύπτει εξαιτίας της έλλογης φύσης του ανθρώπινου υποκειμένου. Ερμηνεύεται, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ως εκείνη η *ικανότητα* που διαθέτουμε εξαιτίας του λόγου και της ελεύθερης βούλησής μας για αυτο-θέσμηση και αυτο-νομοθέτηση. Εξαιτίας της αυτονομίας του λόγου μας είμαστε υπεύθυνοι και υπεύθυνες για τις πράξεις μας.

Στο συγκεκριμένο σημείο είναι σημαντικό να αναφερθούμε στον παγιωμένο ορισμό της υγείας από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.). Από το 1948 ο Π.Ο.Υ. όρισε την υγεία ως: «η κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας και όχι μόνο η απουσία ασθένειας ή αναπηρίας». Ο ορισμός αυτός έχει δεχθεί όλα αυτά τα χρόνια κριτικές για το γεγονός ότι είναι απόλυτος και καταλήγει να καθορίζει τους περισσότερους ανθρώπους ως μη υγιείς. Πέρα από τις αρνητικές επιδράσεις που έχει ένας τέτοιος ορισμός σε ανθρώπους με χρόνια νοσήματα ή αναπηρίες και για το πώς προσλαμβάνονται αυτοί κοινωνικά, δημιουργούνται ζητήματα και στις πολιτικές υγείας. Το 2011 ο Huber στο άρθρο του «How we should define health?» προτείνει έναν νέο ορισμό της υγείας που τους συμπεριλαμβάνει όλους, αντιμετωπίζοντας τους ως πρόσωπα, και δημιουργώντας νέο έδαφος για τις πολιτικές υγείας που μπορούν να διαμορφωθούν – σε περισσότερο ρεαλιστικά και ανθρώπινα πλαίσια. Ο Huber προτείνει η υγεία να μετράτε σε σχέση με την ικανότητα του υποκειμένου να μπορεί να προσαρμόζεται και να είναι αυτόνομο. Αυτός ο ορισμός αυτομάτως επιδιώκει μια διαφορετική στάση εκ μέρους

της πολιτείας για τις πολιτικές υγείας που οφείλει να ακολουθήσει. Δημιουργεί μια περισσότερο συμπεριληπτική διάσταση στην κοινωνία, βοηθά τους υγειονομικούς στην επικοινωνία τους με του ασθενείς, βοηθά τους ασθενείς να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως αυτενεργά όντα, όχι «προβληματικά», με δυνατότητες για αυτοκαθορισμό και αυτονομία.[111]

Όσον αφορά ασθενείς εξαρτημένους από φροντιστές αλλά οι οποίοι διατηρούν ακέραιες τις πνευματικές τους λειτουργίες, είναι ξεκάθαρο ότι τους αναγνωρίζεται αυτονομία, παρά τις σωματικές δυσκολίες. Οι ασθενείς αυτοί έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν βούληση και οφείλουμε να σεβόμαστε τις ανάγκες και τις αξίες που οι ίδιοι επιθυμούν να υπηρετούν. Η αξιοπρέπειά τους παραμένει ακέραιη. Το ίδιο ισχύει και για τους ηλικιωμένους με σωματικές δυσκολίες αλλά ακέραιη έλλογη σκέψη. Ο φροντιστής στην συγκεκριμένη περίπτωση καλείται να περιθάλπει τον ασθενή συνεισφέροντας στις πρακτικές και σωματικές ανάγκες του, σαν χέρι βοηθείας. Από τη μία βοηθά τον ασθενή να πράττει, ακόμα και αν οι σωματικές του δυνατότητες τον περιορίζουν και από την άλλη, ο ίδιος ο φροντιστής ικανοποιεί το καθήκον συμπάθειας προς τον άλλο.

Ο προβληματισμός ξεκινάει όταν έχει φθαρεί η έλλογη σκέψη των ασθενών και άρα η κριτική ικανότητα και βούληση (Wille) έχει εξασθενήσει. Τα άτομα αυτά δεν αναγνωρίζονται ως αυτόνομα, καθώς το έλλογο στοιχείο και η δυνατότητα για ελεύθερη βούληση και δράσης έχουν φθαρεί. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι παύουν να αναγνωρίζονται ως *πρόσωπα*. «Κάθε χωριστό και συγκεκριμένο ανθρώπινο ον, απλώς και μόνον εξαιτίας της ανθρώπινης ιδιότητάς του (της ικανότητάς του να πράττει ηθικά, εάν θέλει), έχει απαραβίαστη αξία. Όλοι οι άνθρωποι, επειδή και μόνον επειδή είναι άνθρωποι (με την ηθική έννοια του ελεύθερου έλλογου υποκειμένου πράξης), είναι φορείς ίσης αρμοδιότητας ως συννομοθέτες των αρχών (νόμων) που απευθύνονται στον ίδιο τους τον εαυτό. Η αξιοπρέπεια είναι η άλλη όψη της (ηθικής) αυτονομίας, ως το μη επιδεκτικό σταθμίσεων ηθικό χαρακτηριστικό του πράττοντος υποκειμένου».[112] Θα ήταν σφάλμα να ισχυριστούμε κάτι τέτοιο, παρότι μια εσφαλμένη ανάγνωση της καντιανής ηθικής θα μπορούσε να το προβάλλει ως επιχείρημα.

---

[111] Huber, Machteld et al. «How should we define health?» στο BMJ (Clinical research ed.), vol. 343 d4163, 26 Ιουλίου 2011.

[112] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 105.

Ο σεβασμός της προσωπικότητας περιλαμβάνει και τη σωματική του διάσταση και όχι μονάχα την έλλογη σκέψη, για αυτό και οφείλομαι να το διατηρούμε στην καλύτερη δυνατή κατάσταση. Είναι σφάλμα, λοιπόν, να υποτιμούμε την αξία ενός ασθενείς με άνοια προσώπου. Όπως εξηγεί και η Στ. Τσινόρεμα: «Ο σεβασμός της προσωπικότητας απαιτεί μέριμνα και για τις συνθήκες ύπαρξής της, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η ζωική φύση του ανθρώπινου όντος. Ο σεβασμός της ηθικής φύσης (προσωπικότητας) απαιτεί μέριμνα και για τη φυσική κατάσταση και την καταλληλότητα των ζωικών ορμών και κλίσεων του ανθρώπινου όντος, την «αρμοστικότητα» της ζωικής φύσης ως υποστηρικτικής της ηθικής φύσης του. Το πώς ένα άτομο μεταχειρίζεται το σώμα του [ή μεταχειρίζεται το σώμα ενός άλλου προσώπου] αποκαλύπτει το πώς βλέπει και αποτιμά, πώς δίνει αξία, στον εαυτό του [και στον άλλο/ άλλη] ως έλλογο υποκείμενο. Η ζωή, το σώμα του είναι αναπόσπαστα μέρη της προσωπικότητάς του».[113]

Ο Ανδρέας Χρ. Τίφας στο βιβλίο του «Άνθρωπος και Ηθική» αναφέρει ότι «κατά την εφαρμογή της νοσηλευτικής φροντίδας, οι νοσηλευτές καλούνται να φροντίσουν ανθρώπινες υπάρξεις, που μπορεί να έχουν χάσει την ταυτότητά τους, την ελευθερίας τους, την αυτονομία τους και την αδυναμία τους να λάβουν μια κρίσιμη απόφαση, να τραυματίστηκε η εικόνα του είναι τους, αλλά δεν παύουν να είναι ανθρώπινα όντα».[114] Παρά το γεγονός ότι ασθενείς με νοητικές δυσκολίες ή ηλικιωμένοι ασθενείς με άνοια δεν διαθέτουν πλήρη διαύγεια, εξαιτίας και μόνο της *δυνατότητας* που υπάρχει εν γένει μέσα τους για το έλλογο τους καθιστά μέλη της ανθρωπότητας, μπορούμε να την αναγνωρίσουμε στο πρόσωπό τους και οφείλουμε σε αυτή σεβασμό. Καθότι ευάλωτοι, η ανάγκη ενός φροντιστή υπεύθυνου για την υπεράσπιση της αξιοπρέπειάς τους είναι σημαντική. Ο φροντιστής γίνεται ο αρωγός της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ασθενούς και του ηλικιωμένου, δηλαδή του αδυνάμου.

Οι φροντιστές δεν τίθεται ζήτημα εάν διαθέτουν αυτονομία ή όχι. Εκείνο που μας προβληματίζει είναι εάν τηρούν καθήκοντα απέναντι στον εαυτό τους και άρα στην ανθρωπότητα σεβόμενοι και υπερασπιζόμενοι τη δική τους αυτονομία. Είναι ηθικώς αδιανόητο να υποβιβάζει κανείς την προσωπική του αυτονομία στην καντιανή ηθική. Οφείλουν να επιδιώκουν την καλλιέργειά τους και να υπερασπίζονται την αυτονομία τους σε κάθε περίπτωση. Αποτελεί υποχρέωσή του και όπως αναφέρει ο

[113] Ό.π., σελ. 109.
[114] Τίφας, Ανδρέας Χρ., *Ανθρωπος και Ηθική*, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2022, σελ. 45.

Τίφας Α. στο βιβλίο του, «στο καταστατικό του Διεθνούς Συμβουλίου Νοσηλευτών τονίζεται ότι: οι νοσηλευτές οφείλουν να καλλιεργούνται ως άτομα/ πρόσωπα και ως πολίτες/ κοινωνία, για να μπορούν να χρησιμοποιούν τις επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις τους στην πολυδιάστατη υπηρεσία, την οποία η σύγχρονη κοινωνία απαιτεί».[115]

Όσον αφορά τις μηχανές όπως τα care robots με τεχνητή νοημοσύνη θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τους αναγνωρίζεται αυτονομία; Προσεγγίζοντας καντιανά, θεωρούμε ότι ένα robot όσο «έξυπνη» μηχανή και αν είναι, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι διαθέτει αυτονομία. Το είδος αυτονομίας το οποίο διαθέτει είναι ένας αλγόριθμος που μπορεί να αυτορρυθμίζεται και εξελίσσεται ανάλογα με τα ερεθίσματα και τα δεδομένα που λαμβάνει από το περιβάλλον (μηχανική εκμάθηση/ machine learning). Δεν διαθέτει κριτική ικανότητα, αλλά υπολογιστική· μπορεί να αντιδράσει σύμφωνα με τις ανθρώπινες πρακτικές σε καταστάσεις ανάλογα με υπολογισμούς που το σύστημά του έχει την ικανότητα να φέρει εις πέρας. Πρόκειται για ένα σημαντικό έλλειμμα των robots με τεχνητή νοημοσύνη που χρησιμοποιούνται στην περίθαλψη.

Σημαντικό είναι ότι, όσον αφορά τα care robots δεν μπορούμε να μιλάμε για ηθικό καταλογισμό, διότι δεν μπορούμε να τα αναγνωρίσουμε ως ηθικούς αυτουργούς σε περίπτωση επιβλαβούς σφάλματος για τον άνθρωπο. Η αυτουργία, ειδικά προσεγγίζοντάς την καντιανά, συνδέεται άμεσα με την ελεύθερη βούληση, τη λήψη αποφάσεων και την πράξη. Η λήψη αποφάσεων από αλγορίθμους και συστήματα μηχανικής εκμάθησης φαίνεται να αποκτά όλο και μεγαλύτερη απήχηση. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, όλο και περισσότερες εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης εμπνέουν τους ανθρώπους να τις εμπιστευτούν και να τους επιτρέπουν να αποφασίσουν αντί αυτών σε κάποια διλημματική κατάσταση. Ο αλγόριθμος εξαιτίας της ακρίβειας του υπολογισμού του αλλά και της ταχύτητας που προβάλλει τα αποτελέσματα κερδίζει όλο και περισσότερο το έδαφος στις καθημερινές πρακτικές μας.

Η λήψη αποφάσεων, ωστόσο, είναι ένα από τα πιο ουσιώδη χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης αφού βασίζεται σε εκείνα τα στοιχεία τα οποία την κάνουν να ξεχωρίζει και για τα οποία διαθέτει εν γένει αξιοπρέπεια: εκείνο της ελεύθερης βούλησης και της έλλογης κριτικής σκέψης και αναστοχαστικής ικανότητας. Η

[115] Ό.π. σελ. 53.

εμπιστοσύνη που φαίνεται να δείχνουμε στα συστήματα μηχανικής μάθησης αποδεικνύει την έλλειψη αναγνώρισης των διανοητικών και ηθικών δυνάμεών μας[116] και επηρεάζει την αυτο-αντίληψή μας. Θα επιστρέψουμε στο παράδειγμα του αντίκτυπου που κατάφερε να έχει στην κοινωνία ήδη από τους πρώτους μήνες κυκλοφορίας της η εφαρμογή τεχνητής νοημοσύνης ChatGPT εγείροντας πληθώρα προβληματισμών, οι οποίοι καλούνται να λυθούν άμεσα. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το πώς τόσο εύκολα και τόσο σύντομα εμπιστευόμαστε μια τέτοια εφαρμογή για την εκτέλεση διαδικασιών που απαιτούν προσπάθεια και σκέψη. Όπως εύστοχα σημειώνει ο κ. Σούρλας, «αν οι μηχανές υποκαταστήσουν ανεξέλεγκτα τους ανθρώπους στις αποφάσεις τους, αυτή δεν είναι θα είναι επιτυχία των μηχανών αλλά αποτυχία των ανθρώπων».[117]

Όπως ο ίδιος συγγραφέας μας παρουσιάζει στο έργο του *Όψεις του Προσώπου* από την αλληλεπίδραση ανθρώπου με robot, δηλαδή με μηχανή τεχνητής νοημοσύνης, προκύπτουν τα εξής ζητήματα[118]: Πρώτο, το τεχνικό πρόβλημα, το οποίο αφορά τη δυνατότητα να κατασκευαστούν μηχανές που θα ανεξαρτητοποιηθούν από τον άνθρωπο σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να αποφασίζουν και να πράττουν χωρίς τη συμβολή του ανθρώπινου λόγου και πράξης. Δεύτερο, το πρόβλημα της φιλοσοφικής ψυχολογίας (ή φιλοσοφίας του νου), το οποίο αφορά το πώς αντιλαμβανόμαστε τους εαυτούς μας ως νοούντα και πράττοντα υποκείμενα, πώς κατανοούμε τις ψυχονοητικές διαστάσεις μας, ώστε να επιλέξουμε να τις αναπαράγουμε μηχανικά με σκοπό να δημιουργήσουμε μηχανές, οι οποίες θα αποτελούν είτε μέρη του εαυτού μας (ως προεκτάσεις;) είτε ανώτερους επικοινωνιακούς συντρόφους μας. Τρίτο, το πρόβλημα της ηθικής φιλοσοφίας, κατά το οποίο εάν ισχύσουν τα προηγούμενα, θα υποβιβάσουμε τους εαυτούς μας και θα αποποιηθούμε στοιχειώδεις ανθρώπινες ιδιότητές μας, κάτι που οδηγεί στην αντικειμενοποίησή μας.

Το ζήτημα της αυτοαντίληψής μας είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθώς φαίνεται πως τα τελευταία χρόνια κυριαρχεί η αντίληψη του προσώπου – έλλογου όντος ως αντικειμένου θεωρητικής κατανόησης, δηλαδή ως φυσικού φαινομένου που εξηγείται

[116] Σούρλας, Παύλος, *Όψεις του Προσώπου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2021, σελ. 247.
[117] ό.π. σελ. 247.
[118] ό.π., σελ. 246.

αιτιακά, φυσικά και ψυχολογικά.[119] Οι κυριαρχούσες ανακαλύψεις της νευροεπιστήμης, οι οποίες έχουν δώσει πολλές απαντήσεις για την βιολογική-ψυχολογική διάσταση του ανθρώπου, έχουν δημιουργήσει μια νέα πραγματικότητα περί προβλεψιμότητας του ανθρώπινου όπως κάθε άλλου φυσικού/ αιτιακού γεγονότος. Αυτή η σύλληψη της πραγματικότητας σε συνδυασμό με τη δημιουργία τεχνητής νοημοσύνης δημιουργούν μια ατμόσφαιρα του προκαθορισμένου, ενώ ταυτίζουν την ανθρώπινη έλλογη σκέψη με την τεχνική σκέψη της τεχνητής νοημοσύνης, η οποία έχει τη βάση της σε αλγορίθμους. Θεωρούμε ότι αποτελεί προσβολή της αξιοπρέπειας της ανθρώπινης φύσης, καθώς έχει απεμπολήσει εντελώς την αντίληψη του εαυτού μας ως σκεπτόμενου και πράττοντος υποκειμένου. Η σύλληψή μας ως υποκειμένων που διαθέτουν έλλογη αναστοχαστική ικανότητα και δημιουργούς πράξεων μας καθιστά ελεύθερα δρώντα όντα και υπεύθυνα για τον βίο μας.[120] Χωρίς αυτήν δεν κάνουμε λόγω για ηθικό καταλογισμό οποιασδήποτε πράξης και άρα ούτε λόγο για δίκαιο, νόμο, ελευθερία, αυτονομία. «Ο Καντ υπογραμμίζει ότι δεν είναι θέμα γνώσης, ούτε αποτελεί θεωρητικό γεγονός ότι είμαστε δρώντα υποκείμενα. Συλλαμβάνουμε αναπόδραστα τον εαυτό μας με αυτόν τον τρόπο όταν αποφασίζουμε τι να πράξουμε. Αυτό συνδέεται με το ότι δεν μπορεί παρά να βλέπουμε τους εαυτούς μας ως αιτίες των πραγμάτων τα οποία επιδιώκουμε, όταν καταλαμβάνουμε την πρακτική σκοπιά. Αυτή η θεμελιώδης στάση προκύπτει για μας από την (πρακτική) αναγκαιότητα να κάνουμε επιλογές, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε επιστημονικά ή μεταφυσικά γεγονότα».[121]

Οι παραπάνω προβληματισμοί απαντώνται με την αποδοχή της σύλληψης του care robot ως απλής μηχανής. Οι κατασκευαστές του οφείλουν να τηρούν αρχές και μεθόδους κατά τη δημιουργία τους ώστε να μην προκύψει ζήτημα προσβολής της αξιοπρέπειας των χρηστών και το robot να λειτουργήσει αποκλειστικά προς όφελος της ανθρωπότητας. Η τάση αυτή για υπεράσπιση των αρχών και την εργαλειακή χρήση μηχανών τεχνητής νοημοσύνης προς το παρόν διατηρείται. Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα της έκθεσης που συντάχθηκε εκ μέρους δύο μεγάλων επιστημονικών ενώσεων για τις μηχανολογικές και φυσικές επιστήμες στο Ηνωμένο Βασίλειο, καταγράφοντας τους κανόνες που πρέπει να ισχύουν κατά τον σχεδιασμό, την

[119] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ.96-97.
[120] ό.π., σελ.96-97.
[121] ό.π. σελ. 97.

κατασκευή και τη χρήση ρομποτικών συστημάτων.[122] Οι πέντε βασικοί κανόνες που περιλαμβάνει ορίζουν ότι τα robot δεν θα πρέπει να σχεδιάζονται για να βλάπτουν τους ανθρώπους, εκτός αν συντρέχουν λόγοι κρατικής ασφάλειας. Δεύτερον, οι άνθρωποι, όχι τα robot, λογοδοτούν. Τα robot πρέπει να σχεδιάζονται σε συμμόρφωση με τους νόμους και τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, συμπεριλαμβανομένης της προστασίας της ιδιωτικής ζωής. Τρίτον, τα robot είναι προϊόντα και, ως τέτοια, θα πρέπει να σχεδιάζονται ώστε να είναι ασφαλή στη χρήση. Τέταρτον, τα robot είναι ανθρώπινες κατασκευές, άρα η ψευδαίσθηση των συναισθημάτων και της θέλησης δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται για την εκμετάλλευση των ευάλωτων χρηστών και, πέμπτον, θα πρέπει να είναι δυνατή η λογοδοσία κάποιου για μια ρομποτική κατασκευή.[123] Τα care robots θα πρέπει να υπηρετούν πρακτικούς σκοπούς και να χρησιμοποιούνται *μονάχα ως μέσα* για την ευημερία και πρακτική φροντίδα των προσώπων ή για ενίσχυση της δουλειάς των φροντιστών, δηλαδή ως βοηθητικό εργαλείο.

Η εγκατάλειψη ενός ασθενούς στα χέρια του μηχανήματος σε μια ευάλωτη στιγμή της ζωής του υποστηρίζουμε ότι προσβάλλει το ηθικό του status και να τον υποτιμά. Το γεγονός ότι ένα care robot διαθέτει αυτοματισμούς και έχει ρυθμιστεί να αναγνωρίζει καταστάσεις και ανάγκες όπως θα έκανε ένας φροντιστής, δεν το καθιστά κάτι παραπάνω από μια μηχανή. Αποτελεί επέμβαση στον αξιοπρεπή βίο που θα ήθελε να ορίσει κάθε υποκείμενο για τον εαυτό του. «Το ηθικό όριο οποιασδήποτε μορφής επέμβασης στον άνθρωπο βρίσκεται στην αξίωση του σεβασμού και της προστασίας του προσώπου, του απαραβίαστου της ακεραιότητάς του. Ο σεβασμός της ακεραιότητας του άλλου θεμελιώνεται στην αμοιβαία αναγνώριση των προσώπων, αφορά δε και απευθύνεται προς όλα τα ανθρώπινα όντα ως θέμα αρχής. Εάν επιδιώκουμε να βλέπουμε τους εαυτούς μας ως υπόλογους σε ηθικές κρίσεις, ως όντα που διαθέτουν την ικανότητα του ηθικού αυτοπροσδιορισμού και ως υπεύθυνους για τις πράξεις μας, κατά τη συνεχή διεύρυνση της γνώσης και την ανασύνταξη της πράξης σήμερα. Το όριο βρίσκεται στη διαφύλαξη εκείνου του πλαισίου των σχέσεων αμοιβαίας αναγνώρισης και σεβασμού μεταξύ προσώπων και του πλέγματος των κανονιστικών αιτημάτων που συναρτώνται με αυτό: των

[122] Τάσσης, Σπύρος, «Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι ηθικός;», στο Μήτρου, Λίλιαν (επιμέλεια), *Μπορεί ο αλγόριθμος...να είναι ηθικός, να είναι δίκαιος, να είναι διαφανής, να δικάζει και να διοικεί;*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023, σελ.77.
[123] ό.π., σελ. 78 και The British Academy and The Royal Society. «Data management and use: Governance in the 21st century – a British Academy and Royal Society Project», 2017.

ελευθεριών και δικαιωμάτων της προσωπικότητας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, ό,τι συμπυκνώνει ο σεβασμός της ανθρώπινης αξίας».[124] Την ευθύνη για τούτη την εγκατάλειψη την φέρει και εκείνος ή εκείνη που έχει την ευθύνη του προσώπου που βρίσκεται σε αδυναμία αλλά και η πολιτεία. Είναι υποχρέωση όλων να υπερασπίζονται την αξιοπρέπεια του προσώπου σε οποιαδήποτε κατάσταση και αν βρίσκεται αυτό.

Καταλήγουμε στο οτι δυναμική της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – robot πρέπει να είναι καθαρά εργαλειακή. Την ονομάζουμε εργαλειακή διότι το robot φροντιστής όσο και αν αυτορυθμίζεται και δρα σύμφωνα με την ανάλυση δεδομένων του περιβάλλοντός του αυτόματα (δηλαδή χωρίς την παρέμβαση ανθρώπινου χεριού/ ανθρώπου) συνεχίζει να αποτελεί μια μηχανή. Η ηθική ανάλυση αφορά αυτή τη σχέση όταν αρχίζει να εκλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τις ανθρώπινες σχέσεις παρότι δεν μπορεί να ανταπεξέλθει σε κάτι τέτοιο ή να τις αντικαταστήσει. Ταυτόχρονα, θεωρώντας ως τη τέτοια υποβιβάζουμε τα εμπλεκόμενα υποκείμενα. Εργαλειακή, επίσης, χαρακτηρίζεται διότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βοηθητικό μηχάνημα υποστήριξης των πασχόντων ή ως βοηθητικό μηχάνημα για την ενίσχυση του έργου των φροντιστών, σκοπεύοντας στην καλύτερης ποιότητας φροντίδα για τους ασθενείς.

4.2. Το ζήτημα των συναισθημάτων

Μια τεχνητή νοημοσύνη όπως των care robots δεν διαθέτει συναισθήματα, τα οποία είναι απαραίτητα στη φροντίδα. Η ενσυναίσθηση δεν είναι δυνατή, παρά μονάχα η προσποίησή της. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι μελλοντικά η Τ.Ν. πρόκειται να αναπτυχθεί σε τέτοιον βαθμό που θα μπορεί να μιμείται τις γνωστικές λειτουργίες του ανθρώπινου εγκεφάλου (cognitive functions). Πάλι όμως πρόκειται για μίμηση. Στην καντιανή θεωρία τα ηθικά συναισθήματα λογίζονται ως ελατήρια τα οποία μας ωθούν στην ηθική πράξη και την καλή προαίρεση. Χωρίς αυτά, όπως σημειώνουμε και παραπάνω, ηθική δεν μπορεί να υπάρξει. Άρα στην περίπτωση των robots που δεν διαθέτουν εν γένει συναισθήματα παρά μονάχα αλγόριθμο για τη μίμηση αυτών δεν μπορούμε να μιλούμε για ηθική. Έχουμε απουσία συναισθήματος.

[124] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 112-113.

Ωστόσο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το ίδιο συμβαίνει και με αρκετούς φροντιστές - επαγγελματίες στην περίθαλψη. Η υπερκόπωση, ψυχική και σωματική, οδηγεί τους φροντιστές σε μια ψυχολογική άμυνα, μια συναισθηματική αποσύνδεση από το πρόσωπο που φροντίζουν ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις αυξανόμενες ανάγκες που προκύπτουν, χωρίς να καταρρεύσουν. Η ενσυναίσθηση καλλιεργεί τα συναισθήματα της αγάπης και του σεβασμού και αυτά καλλιεργούν την ηθική διάσταση του υποκειμένου. Τι άλλο είναι η φροντίδα ενός αδύναμου από αγαθοεργία; «Τα θεμέλια της νοσηλευτικής στηρίζονται στις αξίες, ειδικές και καθολικές, στα ιδεώδη της αγάπης, της αυτονομίας, της συμπάθειας, της συμπόνιας, της ευεργεσίας χωρίς ιδιοτέλεια».[125] Από τη μία ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια του προσώπου εκ μέρους του φροντιστή προς τον ασθενή και από την άλλη η αγάπη που νιώθει για το συγγενικό πρόσωπο ή συνάνθρωπο. Ειδικά στην φροντίδα αγαπημένων προσώπων που στο παρελθόν μας είχαν ευεργετήσει, όπως για παράδειγμα οι γονείς μας, πρόκειται για αναγνώριση και ευγνωμοσύνη. Ο Καντ υποστηρίζει ρητά ότι για κάποιο διάστημα οφείλουμε να παραμελήσουμε τον εαυτό μας για χάρη εκείνου που μας ευεργέτησε από ευγνωμοσύνη.

4.3. Τα καθήκοντα των φροντιστών

Στα καθήκοντα προς εαυτό περιλαμβάνονται τα περιοριστικά και επεκτατικά καθήκοντα. Τα περιοριστικά καθήκοντα υπαγορεύουν να πράττουμε πάντα υπέρ του σκοπού της φύσης μας, άρα ποτέ ενάντια στην αυτοσυντήρησή μας και τα επεκτατικά να πράττουμε με σκοπό την τελείωσή μας, δηλαδή με γνώμονα να γίνουμε καλύτεροι από αυτό που μας όρισε η φύση.

Όσον αφορά τους φροντιστές διερωτόμαστε το εξής: έχοντας ως δεδομένο το γεγονός ότι για κάποιο διάστημα εγκαταλείπουν ή περιορίζουν την προσωπική ανάπτυξή τους, ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες κάποιου άλλου, πράττουν με σεβασμό στο πρόσωπό τους; Όπως είδαμε παραπάνω ο ρόλος ενός φροντιστή είναι ψυχοφθόρος και προκαλεί σωματική εξάντληση με αποτέλεσμα να μην μπορεί πολλές φορές να εκπληρώνει τα ηθικά καθήκοντα προς εαυτόν. Τα καθήκοντα προς εαυτό δεν είναι τέλεια, αλλά ατελή καθήκοντα, δηλαδή καθήκοντα τα οποία οφείλει κανείς να ακολουθήσει ώστε να μπορέσει να αναπτύξει τους κατάλληλους γνώμονες για τα τέλεια καθήκοντα, δηλαδή γνώμονες από καλή θέληση. Ο σεβασμός της

[125] Τίφας, Ανδρέας Χρ., *Ανθρωπος και Ηθική*, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2022, σελ. 47.

ανθρωπότητας πρώτα στο πρόσωπό μας καλλιεργεί τη δυνατότητα να μπορούμε να εκφράζουμε το σεβασμό στο πρόσωπο κάθε άλλου προσώπου. Στην περίπτωση ενός φροντιστή το να παραμελεί για ένα χρονικό διάστημα τις ανάγκες του για να υπερασπιστεί και φροντίσει τις ανάγκες κάποιου άλλου υποκειμένου, το οποίο δεν έχει τη δυνατότητα να το κάνει για τον εαυτό του, δεν τον καθιστά ανήθικο αλλά ευεργέτη ενός άλλου προσώπου. Ο φροντιστής όχι μόνο δεν αφήνει σκουριασμένες και αχρησιμοποίητες τις φυσικές καταβολές του και ικανότητες αλλά ένα παραπάνω, διεκδικεί και εκείνες ενός άλλου προσώπου. Η πρακτική της φροντίδας είναι τέτοιας αξίας, εξαιτίας της προσφοράς της, που εξυψώνει στην ηθική τελειότητα.

Ο αντίλογος μας υπαγορεύει να μην είμαστε τόσο αφελής στην καντιανή ανάλυση του λειτουργήματος του φροντιστή. Η πραγματικότητα έχει αποδείξει πολλαπλώς ότι ένας φροντιστής δεν πράττει και δεν φροντίζει πάντοτε από καλή θέληση, αλλά από άλλου είδους γνώμονες. Πολλές φορές, ειδικά στην περίπτωση επαγγελματιών φροντιστών, απουσιάζει η ενσυναίσθηση και ακόμα και η φροντίδα του άλλου με την πλήρη έννοια. Σε οίκους ευγηρίας, απουσιάζει εντελώς το «εὖ» ενώ η ανάγκη των ηλικιωμένων για κοινωνική επαφή δεν καλύπτεται και νιώθουν παραμελημένοι και απομονωμένοι, ενισχύοντας τα αισθήματα θλίψης και, αναμενόμενα, επιβαρύνοντας την κατάστασή τους. Ενώ έχουν τη δυνατότητα να εξασκούν τα ηθικά συναισθήματα του σεβασμού και της αγάπης ως ευεργεσίας, πράττουν ενάντια σε αυτά, χρησιμοποιώντας του αδύναμους ως μέσον για την επίτευξη του στόχου τους, δηλαδή τις οικονομικές απολαβές της εργασίας τους. Τους αντιμετωπίζουν εντελώς εργαλειακά και ανήθικα προσβάλλοντας την αξιοπρέπειά τους, όχι μόνο των ασθενών αλλά μη σεβόμενοι και τον ίδιο τους τον εαυτό, αφού παραμελούν τη δυνατότητα ανάπτυξης ηθικών συναισθημάτων και πρακτικών.

Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο στην ηθική φιλοσοφία του Καντ είναι ότι στη *Μεταφυσική των Ηθών*, στο κεφάλαιο για τα καθήκοντα προς τους άλλους αναπτύσσει το καθήκον της αγάπης ως εύνοιας και το διαιρεί σε καθήκοντα ευεργεσίας, ευγνωμοσύνης και συμπάθειας. Παραπάνω ορίσαμε την αγάπη ως εκείνο το «καθήκον να θέτει κανείς ως σκοπούς του τους σκοπούς των άλλων (εφόσον αυτοί δεν είναι ανήθικοι σκοποί)».[126] Το καθήκον της αγάπης αφορά τη σχέση μεταξύ προσώπων και συνεπάγεται υποχρέωση. Η εύνοια προς κάποιο άλλο πρόσωπο, θέτει ως σκοπό την καλή πρόθεση προς το άλλο πρόσωπο. Ο φροντιστής, εξαιτίας της

[126] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, σελ.309, παρ.450.

φύσης του ρόλου του, καλείται να κάνει πράξη αυτό ακριβώς που ορίζει το καθήκον της αγάπης προς τους άλλους. Η σχέση και η αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται δεν αποτελεί απλά μια μηχανική ικανοποίηση των βασικών αναγκών του φροντιζόμενου από τον φροντιστή, αλλά περιλαμβάνει την ευεργεσία του εκ μέρους του φροντιστή, ο οποίος ταυτόχρονα καλλιεργεί τις ικανότητές του και τα ηθικά του συναισθήματα, αρά πράττει προς όφελος ταυτόχρονα και του ίδιου του του εαυτού.

Στην καντιανή ηθική θεωρία η ευεργεσία προς τους άλλους θεωρείται καθήκον· η βοήθεια δηλαδή προς τους άλλους που την έχουν ανάγκη, προσφέροντας ο καθένας όσο μπορεί (σύμφωνα με τις δυνατότητές του) χωρίς να προσδοκά αντάλλαγμα. Ένας φροντιστής, λοιπόν, που προσφέρει τη φροντίδα του χωρίς να ενδιαφέρεται ουσιαστικά να βοηθήσει και να ευεργετήσει τον άλλο, αλλά για προσωπικά οφέλη, μπορούμε να τον κρίνουμε ως ανήθικο και εκτός του βασικού στόχου του λειτουργήματος που ακολουθεί στην πράξη.

Η *ευγνωμοσύνη*, όπως ορίζεται στην καντιανή θεωρία, είναι εκείνο το συναίσθημα που προκύπτει από σεβασμό στον ευεργέτη με τον οποίο μας συνδέει αγάπη, δηλαδή αφορά σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών, συγγενών και πολύ αγαπημένων φίλων. Πρόκειται για την αναγνώριση όσων μας έχει προσφέρει ο άλλος και ο Καντ τη χαρακτηρίζει ως «ιερό καθήκον», η προσβολή του οποίου μπορεί να εξαφανίσει θεμελιωδώς το ηθικό ελατήριο για την ευεργεσία.[127] Στην περίθαλψη αγαπημένων προσώπων, ένας φροντιστής από ευγνωμοσύνη καλείται να παραμελήσει τον εαυτό του από το ιερό καθήκον προς τον άλλο και να του προσφέρει τις υπηρεσίες του. Δικαιολογείται ηθικά ακόμα και αν μοιάζει να αντιβαίνει στα καθήκοντα προς εαυτόν.

Το καθήκον της *συμπάθειας* αφορά την αλληλεπίδραση και σχέση των προσώπων. Από τη μία βρίσκεται στην ικανότητα και τη βούληση να επικοινωνούν οι άνθρωποι ο ένας στον άλλο τα συναισθήματά τους (humanitas practicas) και, από την άλλη, στη δεκτικότητα για το κοινό αίσθημα ευχαρίστησης και πόνου (humanitas aesthetica). Η συμπάθεια δίνει τη δυνατότητα να συναισθανθώ και να συμπάσχω με τον άλλο και αποτελεί καθήκον, όχι αυτό καθ' αυτό, αλλά προκύπτει με σκοπό την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και του ηθικού συναισθήματος της αγάπης (του οποίου η ανάπτυξη αποτελεί καθήκον). «Το κοινό συναίσθημα της συμπάθειας συνδέεται με την κοινωνικότητά μας. Η καλλιέργειά του ενισχύει την ικανότητά μας να

[127] ό.π., σελ. 316, παρ. 454-455.

επικοινωνούμε καθολικά, να μοιραζόμαστε τη θέση των άλλων βλέποντας τα πράγματα από τη δική τους σκοπιά».[128]

Τέλος, θα ενισχύσουμε αυτήν την καντιανή προοπτική των καθηκόντων των φροντιστών με την έννοια της συμπονετικής φροντίδας, όπως ορίζεται από την ιατρική, ως καθήκον του ιατρού, του νοσηλευτή και του φροντιστή. Η συμπόνια και η ενσυναίσθηση πρέπει να αποτελούν βασικά συστατικά στην ιατρική πράξη[129] και παροχή φροντίδας σε νοσούντες και ηλικιωμένους, καθώς δρουν ευεργετικά σε όλη τη διαδικασία της θεραπείας.[130] Θα πρέπει, πλέον, να αποτελεί μέρος της εκπαίδευσης των νέων ιατρών και νοσηλευτών η ανάπτυξη αυτών των συναισθημάτων, στοχεύοντας στο μοντέλο μιας περισσότερο ανθρωπιστικής ιατρικής περίθαλψης[131] και κατ' επέκταση υπηρετώντας των γνώμονα του σεβασμού προς την αξιοπρέπεια των προσώπων.

4.4. Προσβολή του Προσώπου και Αντικειμενοποίηση

Κατά την αλληλεπίδραση ανθρώπου με το care robot ελλοχεύει ο κίνδυνος προσβολής του προσώπου και η αντικειμενοποίηση του φροντιζόμενου. Η προσβολή του προσώπου μπορεί να προκύψει από εξαπάτησή του και την παραβίαση της ιδιωτικής του ζωής, αλλά και μέσω της αντικειμενοποίησής του εκ μέρους των προσώπων που έχουν ευθύνη για εκείνο. «Ποτέ ένας άνθρωπος δεν πρέπει να τυγχάνει μεταχείρισης που τον μετατρέπει σε απλό μέσο ή εργαλείο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών. Τα ανθρώπινα όντα, ως πρόσωπα, αξίζουν σεβασμό στη μοναδικότητα και διακριτότητά τους. Η φυσική και ψυχολογική ακεραιότητά τους πρέπει, ως εκ τούτου, να προστατεύεται με κάθε τρόπο».[132]

---

[128] Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 111.

[129] Lionis, Christos. «Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Healthcare? Comments From an Academic Physician Comment on "Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Quality Healthcare?». International journal of health policy and management vol. 4,11 771-2. 15 Ιουλίου 2015.

[130] Shea, Sue, and Christos Lionis. «Restoring humanity in health care through the art of compassion: an issue for the teaching and research agenda in rural health care» στο Rural and remote health, vol. 10,4, 2010.

[131] Lionis, Christos. «Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Healthcare? Comments From an Academic Physician Comment on "Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Quality Healthcare?». International journal of health policy and management vol. 4,11 771-2. 15 Ιουλίου 2015.

[132] ό.π., σελ. 107.

Η εξαπάτηση του προσώπου, ασθενή ή ηλικιωμένου, με πρόφαση την ευημερία του έρχεται ενάντια στον σεβασμό της αξιοπρέπειάς του. «Η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποκλείει εξ ορισμού κάθε μορφή εξαπάτησης ή εξαναγκασμού των ανθρωπίνων υποκειμένων».[133] Για αυτό μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε καντιανά, υποστηρίζοντας ότι υποτιμάμε με αυτή τη στάση την (ακόμα και εν δυνάμει) έλλογη φύση του και προσβάλλουμε το ηθικό του status, υποβιβάζοντάς τον σε αντικείμενο. Στην περίπτωση της αλληλεπίδρασης με ένα care robot, αυτό μπορεί να χρησιμοποιήσει διάφορα μέσα και να εξαπατήσει τον χρήστη για διάφορους σκοπούς. Ενδεικτικά, είτε για την προώθηση διαφημίσεων και προϊόντων, άρα για καταναλωτικούς σκοπούς είτε για χειραγώγηση του χρήστη που κρίνεται ανήθικο και υποτιμητικό, αφού αντιμετωπίζεται ως ον χωρίς βούληση και αξιοπρέπεια, άρα ως αντικείμενο. «Η απαίτηση για τη συγκατάθεση [ενός προσώπου] (...) κατόπιν εξαπάτησής του ή απόκρυψης στοιχείων από τον ίδιο, προσβάλλει ευθέως την ανθρώπινη αξία του, καθώς αποτελεί μορφή ετεροκαθορισμού του και μετατροπή του σε «αντικείμενο» από υποκείμενο της κοινωνικής συμβίωσης».[134]

Η παραβίαση του απορρήτου και της ιδιωτικής ζωής αποτελεί έναν ακόμη ηθικό προβληματισμό σε σχέση με την αλληλεπίδραση ανθρώπου – robot. Η αλληλεπίδραση αναγκαστικά για να μπορέσει να είναι προς όφελος του χρήστη πρέπει να είναι αφορά τον ίδιο και η ρύθμιση του κάθε robot να είναι εξατομικευμένη. Η τεχνητή νοημοσύνη έχει τη δυνατότητα να αυτορυθμίζεται στη βάση του αλγορίθμου της συλλέγοντας πληροφορίες από τον χρήστη, δημιουργώντας ένα προφίλ. Αυτό είναι απαραίτητο για να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί και ως συντροφιά του ασθενούς ή ηλικιωμένου. Στοιχεία για την ταυτότητά του, την κατάσταση της υγείας του αλλά και ιστορίες σε σχέση με τη ζωή του, μπορούν να αποθηκευτούν στη «μνήμη» του robot με σκοπό την καλύτερη δυνατή αλληλεπίδραση τους. Κατανοούμε πως είναι αναγκαίο, ωστόσο κατά πόσο είναι ασφαλές; Ποιοι έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες αυτές; Τι γίνεται στην περίπτωση που παραβιαστεί το σύστημα και διαρρεύσουν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα; Αυτά είναι βασικά ερωτήματα για το οποία καλείται να αναρωτηθεί κανείς εκ των προτέρων. Η παραβίαση των προσωπικών δεδομένων είναι ένα βασικό κεφάλαιο στην εφαρμοσμένη ηθική και έχει απασχολήσει τις επιτροπές δεοντολογίας. Εξαιτίας

[133] ό.π., σελ. 107.
[134] ό.π., σελ. 108.

της αμέτρητης καταγραφής προσωπικών δεδομένων και με σκοπό την προστασία της αυτονομίας του ατόμου, η Ευρωπαϊκή Ένωση οδηγήθηκε στη δημιουργία του Γενικού Κανόνα Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων με σκοπό να μπορούν οι πολίτες να διεκδικούν νομικά τα δικαιώματά τους για αυτοδιάθεση και υπεράσπιση της αυτονομίας τους. Στον σχεδιασμό της τεχνητής νοημοσύνης θα πρέπει να καθοριστούν αντίστοιχοι κανόνες δεοντολογίας, καθώς δίνεται η πρόσβαση σε πολύ ευαίσθητα δεδομένα και ελλοχεύει κίνδυνος πρόκλησης βλάβης στον χρήστη από τρίτους.

Η δυνατότητα συναίνεσης για την παροχή δεδομένων, η οποία εξαρτάται από την αυτονομία των προσώπων, δεν υφίσταται σε όλα τα πρόσωπα. Τι συμβαίνει σε περιπτώσεις που ο φροντιζόμενος δεν έχει τις αναγκαίες πνευματικές δυνατότητες για να συναινέσει στις προτεινόμενες από το robot δράσεις και αποφάσεις; Η συναίνεση ως πράξη αφορά την αλληλεπίδραση μετάξύ των προσώπων, είναι πράξη κοινωνικότητας και χρειάζεται ηθικούς παρονομαστές.[135] Πρόκειται για κοινή συμφωνία μεταξύ έλλογων και ηθικών όντων, τα οποία είναι υπεύθυνα για τις πράξεις και την κατάσταση που προκύπτει από τις επιλογές και αποφάσεις τους.[136] Τα robots από τη στιγμή που δεν αναγνωρίζονται ως έλλογα ηθικά όντα, δεν δύναται να συμμετέχουν σε μια πράξη συναίνεσης και είναι ηθικά απαράδεκτη μια τέτοια προοπτική στην αλληλεπίδρασή τους με τους πάσχοντες. Ο ρόλος που πρέπει να είναι καθαρά πρακτικός και βοηθητικός και όχι να στοχεύει στο να επηρεάζει τις επιλογές του φροντιζόμενου. Όπως σημειώνει η Στ. Τσινόρεμα στο σχετικό άρθρο της, «μια καντιανή προσέγγιση δικαιολογεί τη συναίνεση όχι μόνο στην ελεύθερη αλλά στην αιτιολογημένη επιλογή. Έχουμε θεμελιώδεις ηθικές υποχρεώσεις να μην εξαναγκάζουμε, να μην εξαπατούμε, να μην υποβαθμίζουμε ή να απανθρωποποιούμε άλλους ανθρώπους. Οι υποχρεώσεις αυτές παρέχουν επιτακτικούς λόγους κατά της επιβολής θεραπείας ή πρακτικών σε ασθενείς (...) χωρίς την ενημέρωμένη συγκατάθεσή τους».[137]

Προβλήματα συναντούμε ως προς τις προκαταλήψεις που προβάλλουν οι αλγόριθμοι και την έλλειψη αμεροληψίας. Βασικές προκαταλήψεις που έχουν

---

[135] Tsinorema, Stavroula. «Consent and Autonomy in Contemporary Bioethics», Annuaire International Des Droits De L'Homme - VIII, International Association of Constitutional Law Group of Social Rights. Athens: Sakkoulas & L.G.D.J./Lextenso Publications, 2016, σελ. 16.
[136] ό.π., σελ. 17.
[137] Tsinorema, Stavroula. «Consent and Autonomy in Contemporary Bioethics»., Annuaire International Des Droits De L'Homme - VIII, International Association of Constitutional Law Group of Social Rights. Athens: Sakkoulas & L.G.D.J./Lextenso Publications, 2016, σελ. 18.

προκύψει ήδη κατά της χρήση τέτοιων συστημάτων αφορούν το φύλο και τη φυλή. Πολλαπλά είναι τα παραδείγματα σεξισμού και ρατσισμού από τις κρίσεις του αλγορίθμου που μπορεί να συναντήσει κανείς με μια γρήγορη αναζήτηση σε σχετική βιβλιογραφία. Το ζήτημα αυτό αφορά γενικότερα την Τεχνητή Νοημοσύνη (Α.Ι.) όχι μόνο τα robots και προκύπτουν ζητήματα ισότητας και πολιτικής ορθότητας στα πλαίσια μιας αλληλεπίδρασης robot – ανθρώπου. Ο σχεδιασμός τους πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός σε σχέση με τέτοια ζητήματα καθότι μπορεί να καταλήξουμε πάλι σε προσβολή της αξιοπρέπειας και καταπάτηση της αυτονομίας του προσώπου. Ο σχεδιασμός «δίκαιων αλγορίθμων» θα είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς συχνά ακούσια επιμένουμε σε προκαταλήψεις και ανάλογα το κοινωνικό πλαίσιο προκύπτουν διαφορετικές κοινωνικές αξίες που ανά περίπτωση μπορεί να προσβάλλουν πρόσωπα και τις αξίες τους.

Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη τέτοιων συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης γίνεται σε χώρες με τις αξίες του δυτικού πολιτισμού και πρόσβαση σε αυτά τα συστήματα έχουν κάτοικοι των αντίστοιχων πολιτειών εξαιτίας της αντίστοιχης οικονομικής δυνατότητας για τη δημιουργία και απόκτησή τους. Μπορούμε να φανταστούμε κάποιον/ κάποια ηλικιωμένη σε μια χώρα που βρίσκεται σε δυσμενή οικονομική κατάσταση να συντροφεύεται και να φροντίζεται από ένα care robot; Αν ναι, μάλλον θα παραμείνει προϊόν της φαντασίας μας, καθώς μια τέτοια πραγματικότητα απέχει κατά πολύ από τα δεδομένα της υπάρχουσας. Και που βρίσκεται η ηθική ευθύνη για όλα αυτά; Όπως σημειώνει η Ηλιάνα Κωστή σε μια εξαιρετική παρουσίαση του εάν μπορεί ο αλγόριθμος να είναι δίκαιος, «η δίκαιη τεχνητή νοημοσύνη, στο βαθμό που μπορεί να επιτευχθεί, αποτελεί ηθική ευθύνη κυρίως των εταιριών τεχνολογίας, αλλά και των κυβερνήσεων, των εργοδοτών και των πιστωτικών ιδρυμάτων, δηλαδή των ισχυρών μερών στη διμερή σχέση «με τα υποκείμενα δεδομένων» – «επηρεαζόμενα μέρη».[138] Τα ζητήματα ανισότητας που εγείρονται είναι κρίσιμα και αφορούν άμεσα την ακεραιότητα της αξιοπρέπειας των προσώπων και τον σεβασμό που οφείλουμε προς αυτά.

[138] Κωστή Ηλιάνα, «Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι δίκαιος;» στο Μήτρου, Λίλιαν (επιμέλεια), *Μπορεί ο αλγόριθμος...να είναι ηθικός, να είναι δίκαιος, να είναι διαφανής, να δικάζει και να διοικεί;*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023, σελ. 102.

4.5. Θετική όψη της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – care robot

Ο ηθικός προβληματισμός δεν μπορεί να αφορά μόνο τους κινδύνους ή τα ρίσκα της νέα τεχνολογικής εξέλιξης των care robots, αλλά οφείλουμε να παρουσιάσουμε και τις θετικές προοπτικές που έχει η χρήση μιας τέτοιας τεχνολογίας από ηθική σκοπιά. Οι θετικές προοπτικές είναι «η άλλη πλευρά του νομίσματος» μερικών προβληματισμών που παρουσιάσαμε παραπάνω.

Μία εξ αυτές αφορά τον θετικό αντίκτυπο που έχει στην ψυχολογία των ασθενών και ηλικιωμένων. Είναι γεγονός πως οι φροντιζόμενοι πολλές φορές έρχονται αντιμέτωποι με αισθήματα ανασφάλειας, ανημποριάς και ντροπής στη σχέση τους με τον φροντιστή τους. Η έλλειψη ιδιωτικότητας στην κάλυψη βασικών αναγκών σωματικής υγιεινής τους φέρνει αντιμέτωπους με το αίσθημα ντροπής. Οι φροντιστές τους για να μπορέσουν να τους βοηθήσουν και να φροντίσουν για την υγιεινή τους, βλέπουν τους φροντιζόμενους σε μια πολύ ευάλωτη κατάσταση. Η κριτική του ανθρώπινου βλέμματος δρα καταλυτικά στην ψυχολογία του ασθενούς και νιώθει μειονεκτικά απέναντι στους άλλους. Τα care robots μπορούν, αντικαθιστώντας τη θέση του φροντιστή για τέτοιου είδους διαδικασίες, να διασφαλίσουν την ιδιωτικότητα των φροντιζόμενων σε διαδικασίες όπως οι παραπάνω και να προσφέρουν ένα αίσθημα ασφάλειας, καθώς το βλέμα ενός robot δεν μπορεί να κρίνει.

Μια τέτοια διάσταση ανεξαρτησίας από άλλους ανθρώπους για την κάλυψη βασικών αναγκών, βοηθά τους φροντιζόμενους να νιώθουν περισσότερο αυτόνομοι και να αναπτύσσουν θετικά συναισθήματα που τους οδηγούν στη διεκδίκηση καλύτερης αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους. Ένα care robot που μπορεί να φροντίσει και να καλύψει πολλές από τις ανάγκες του φροντιζόμενου του δίνει τη δυνατότητα να χειραφετηθεί από τους άλλους και να μπορεί να καλλιεργηθεί ως αυτόνομο υποκείμενο.

Από τις παρατηρήσεις αυτές συνεπάγεται ότι η χρήση του care robot από τους φροντιζόμενους μπορεί να δράσει πολύ θετικά στην αξιοπρεπή διαβίωσή τους ενισχύοντας και διατηρώντας τις γνωστικές, συναισθηματικές και επικοινωνιακές του ικανότητες. Προσεγγίζοντας αυτή την προοπτική καντιανά, αναγνωρίζουμε ότι δρα θετικά στην ανάπτυξη και την πρόοδο της προσωπικότητας του ατόμου και ενισχύει την αυτονομία του.

Συμπέρασμα

Οι παράγοντες που επηρεάζουν το γήρας και την κατάσταση των ασθενών είναι πολλαπλοί και ποικίλοι. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε ασθενής και ηλικιωμένος έχει τις δικές του ιδιαίτερες ανάγκες και η φροντίδα του πρέπει να είναι εξατομικευμένη και προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες αυτές αλλά και στην προσωπικότητά του. Οι φροντιζόμενοι, ανάλογα την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, χρειάζονται τη βοήθεια των άλλων ή/και εξαρτώνται πλήρως από αυτούς για την αξιοπρεπή διαβίωσή τους, εξαιτίας είτε σωματικών είτε πνευματικών δυσλειτουργιών που έχει επιφέρει το γήρας ή η ασθένειά τους. Στα πρόσωπα που αδυνατούν να υπερασπιστούν την προσωπικότητα και την αξιοπρέπειά τους δεν παύει να αναγνωρίζεται το ηθικό τους status ή να θεωρούνται λιγότερο πρόσωπα. Το γεγονός ότι προϋπηρξαν πλήρως λειτουργικά υποκείμενα ή ότι διαθέτουν θραύσματα της έλλογης φύσης τους τα καθιστά, σαφώς, μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας, οφείλουμε σε αυτά σεβασμό και έχουμε απέναντί τους καθήκοντα και υποχρεώσεις.

Ο ρόλος ενός φροντιστή, είτε πρόκειται για επαγγελματία είτε φιλικό και συγγενικό πρόσωπό του φροντιζόμενου, είναι ιδιαίτερης σημασίας. Η φύση του λειτουργήματός του μας προβληματίζει ηθικά, καθώς όντας το υποκείμενο που φροντίζει είναι υποχρεωμένο να παραμερίζει για το αναγκαίο διάστημα την προσωπική του πρόοδο για χάρη κάποιου άλλου υποκειμένου, θυσιάζοντας τις ανάγκες του, φαινομενικά ερχόμενος σε αντίθεση με το καθήκον προς εαυτό. Ωστόσο, όπως αναφέρουμε παραπάνω, η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να επικριθεί ως ανήθικη πράξη/ επιλογή, καθώς ανταποκρίνεται σε εκείνα τα καθήκοντα που οφείλουμε προς τους άλλους. Ένας φροντιστής γίνεται ευεργέτης του προσώπου που φροντίζει και εκπληρώνει το καθήκον της αγάπης ως εύνοιας, δηλαδή ως εκείνο το «καθήκον να θέτει κανείς ως σκοπούς του τους σκοπούς των άλλων (εφόσον αυτοί δεν είναι ανήθικοι σκοποί)».[139] Είτε από ευγνωμοσύνη είτε από την υποχρέωση να υπερασπιστεί την αξιοπρέπεια ενός άλλου προσώπου, πράττει ηθικά. «Η μέριμνα που οφείλουμε προς τους ηλικιωμένους δεν είναι ούτε μόνο αλληλεγγύη ή αγαθοεργία προς πάσχοντες και ανήμπορους ούτε μόνο εκπλήρωση καθήκοντος δικαιοσύνης προς τους έχοντες περισσότερες βιοτικές ανάγκες. Είναι, μαζί και πάνω από αυτά, συμβολική εκδήλωση της παραδοχής ότι η ανθρώπινη ζωή μπορεί να έχει ηθική

[139] Καντ, Ι., *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, σελ. 309, παρ. 450.

αξία».[140] Επιπλέον, η παραμέληση των καθηκόντων προς εαυτό του ανθρώπου-φροντιστή θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι μπορεί να αποφευχθεί με τη χρήση ενός robot-φροντιστή ως βοηθητικό εργαλείο, ώστε να μην παραμελήσει ούτε τον εαυτό του, ούτε τον ασθενή.

Τα συναισθήματα είναι άλλο ένα σημαντικό κομμάτι της ανάλυσής μας. Πρώτον, διότι αποτελούν ουσιαστική συνιστώσα της ποιοτικής φροντίδας των φροντιζόμενων, και δεύτερον, διότι αποτελούν μέρος του ηθικώς πράττειν. Τα ηθικά συναισθήματα είναι ένα αναγκαίο στοιχείο της ηθικής κρίσης και δικαιολόγησης.[141] Τα care robots παρότι μπορούν πρακτικά να συμβάλλουν στη φροντίδα των ασθενών και ηλικιωμένων, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν ολοκληρωτικά τους φροντιστές, διότι απουσιάζουν τα αναγκαία συναισθήματα και η αναγκαία ενσυναίσθηση για να το κάνουν. Αυτό συνεπάγεται ότι η ποιότητα της φροντίδας δεν μπορεί να είναι ισάξια με εκείνη που μπορεί να προσφέρει ένα ανθρώπινο υποκείμενο, το οποίο διαθέτει συναισθηματικές ικανότητες.

Αναφορικά με την αυτονομία των προσώπων στην αλληλεπίδραση ανθρώπου - care robot, προκύπτουν προβληματισμοί σε σχέση με την παραβίαση της ιδιωτικότητας των προσωπικών δεδομένων, την κακόβουλη χρήση τους ή/και η εξαπάτηση του ασθενούς ή ηλικιωμένου. Αυτά είναι σημαντικά ρίσκα που οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη κατά τη χρήση των robots φροντιστών. Η αδυναμία συναίνεσης εκ μέρους κάποιον πασχόντων είναι ένας ακόμα κίνδυνος στην πιθανότητα εξαπάτησης και χειραγώγησης τους. Οι σχεδιαστές των φροντιστών robot οφείλουν να δημιουργήσουν δικλείδες ασφαλείας, ώστε να αποφευχθούν αυτοί οι κίνδυνοι.

Η τεχνολογία των robot φροντιστών έχει σαφώς και σημαντικές θετικές προεκτάσεις και καλύπτει κενά στην περίθαλψη. Με τα carebots οι πάσχοντες μπορούν να μένουν περισσότερο καιρό ανεξάρτητοι, ενισχύοντας έτσι την αυτονομία τους, τη διατήρηση της ιδιωτικότητάς τους και να επενδύσουν στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Ταυτόχρονα, φαίνεται ότι η χρήση τέτοιων robot συντροφιάς ενισχύει τις κοινωνικές τους δεξιότητες, κάτι που συνεπάγεται την καλύτερη αλληλεπίδρασή τους με άλλα πρόσωπα. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τα

---

[140] Σούρλας, Παύλος, «Η ηθική σημασία του γήρατος», στο Λούης Κίτσος και Σταυρούλα Τσινόρεμα (επιμέλεια), *Θέματα Βιοηθικής: η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των βιοεπιστημών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σελ. 133.

[141] Pizarro, D., «Nothing More than Feelings? The Role of Emotions in Moral Judgment», Journal for the Theory of Social Behaviour, τ. 30, σελ. 355-375.

σημαντικά οφέλη για τους πάσχοντες και ηλικιωμένους. Τα carebots μπορούν αποτελέσουν ένα εργαλείο ανεξαρτητοποίησης των χρόνια πασχόντων και αποδέσμευσης των φροντιστών τους ως έναν βαθμό, μονάχα εν μέρει.

Τέλος, η πολιτεία οφείλει να θεσπίσει ηθικούς κανόνες και δεοντολογία, στην οποία θα δεσμεύονται οι σχεδιαστές, οι κατασκευαστές και όσοι χρηματοδοτούν τη δημιουργία ρομποτικών μηχανών κάθε είδους προκειμένου να διαφυλάξει την ασφάλεια της κοινωνίας από επικείμενα ζητήματα που θα προκύψουν. Αυτό σημαίνει και την υποστήριξη αυτών από αντίστοιχα νομοθετικά πλαίσια που θα ισχύουν ευρύτερα. Επιπλέον, η έλλειψη μονάδων και θεσμών που συμβάλλουν στην φροντίδα των ευάλωτων αποτελεί πρόβλημα και ευθύνη της πολιτείας.

Η ανάπτυξη των μονάδων ανακουφιστικής φροντίδας που θα μπορούσαν να ενισχύσουν το σύστημα περίθαλψης, συμβάλλοντας στην προστασία του ηθικού status, της αξιοπρέπειας τόσο των ασθενών όσο και των φροντιστών. Ο ορισμός του Π.Ο.Υ. για την ανακουφιστική φροντίδα δίνει έμφαση στην ποιότητα διαβίωσης (quality of life) των ασθενών και των οικείων τους, με βασικούς άξονες την πρόληψη, την ολοκληρωμένη αξιολόγηση και τη θεραπεία σωματικών, ψυχικών και πνευματικών πόνων. Ο εκ των προτέρων καθορισμός της φροντίδας που θα παρέχεται στο κάθε υποκείμενο σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους είναι πολύ σημαντικός στην ανακουφιστική φροντίδα, διότι νιώθει ασφάλεια σε ένα τέτοιο πλαίσιο και αποτελεί ένδειξη σεβασμού στης αξιοπρέπειας και αυτονομίας του. Τέλος, η παροχή φροντίδας στους ίδιους τους φροντιστές των ασθενών είναι σημαντική σε αυτό το πλαίσιο, καθώς, όπως έχουμε αναφέρει και πρωτύτερα, η εξάντλησή τους είναι δεδομένη και μαζί με αυτήν επηρεάζεται ολόκληρη η θεραπεία, αφού ασθενείς και φροντιστές αποτελούν «ενότητα» φροντίδας.[142] Μιλώντας για τον ελλαδικό χώρο, ένα οργανωμένο σύστημα ανακουφιστικής φροντίδας είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Η ενίσχυση αυτού του κλάδου από τους κρατικούς φορείς θα μπορούσε να συμβάλλει και να δώσει μια νέα διάσταση στον τομέα της περίθαλψης και της φροντίδας. Είναι γεγονός, ότι σε χώρες που έχει αναπτυχθεί η ανακουφιστική φροντίδα στον τομέα της περίθαλψης οι φροντιζόμενοι δέχονται καλύτερης ποιότητας φροντίδα και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ενώ οι φροντιστές μπορούν να είναι περισσότερο λειτουργικοί και να παραμένουν υγιής ψυχικά και σωματικά

[142] Tziraki, Chariklia et al. «Rethinking palliative care in a public health context: addressing the needs of persons with non-communicable chronic diseases» στο Primary health care research & development, vol. 21 e32, 15 Σεπτεμβρίου 2020.

Επίλογος

Σκοπός της εργασίας ήταν να προσεγγίσουμε ορισμένα από τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση ανθρώπου – robot και ανθρώπου – φροντιστή στον τομέα της περίθαλψης, τη σημασία αυτονομίας και του συναισθήματος στη φροντίδα και στο ηθικώς πράττειν. Εξετάσαμε τις βασικές διαφορές μεταξύ ανθρώπου φροντιστή και care robot και προσπαθήσαμε να επισημάνουμε βασικούς προβληματισμούς και κινδύνους που προκύπτουν (ή καλύτερα πρόκειται να προκύψουν). Επιλέξαμε για την ηθική μας αιτιολόγηση την ηθική θεωρία του Ιμμάνουελ Καντ, καθώς θεωρούμε ότι αποτελεί μια στέρεη βάση ηθικής δικαιολόγησης. Στο παρόν ζήτημα ξεκινήσαμε ήδη με έναν προκαταρκτικό προβληματισμό: είναι η αποκλειστικότητα του Λόγου που κάνει ένα όν ηθικό; Η καντιανή απάντηση είναι όχι. Για αυτό και επιλέξαμε να κάνουμε ανάλυση των ηθικών συναισθημάτων ως βασικού διαχωριστικού στοιχείου από τις έλλογες μηχανές.

Ευελπιστώ ότι η προσπάθειά μου να προσεγγίσω το ζήτημα από μια διαφορετική ηθική σκοπιά από αυτή που συνάντησα στη βιβλιογραφία θα βάλει ένα μικρό λιθαράκι στον ηθικό προβληματισμό που αφορά την αλληλεπίδρασή ανθρώπου και robot στον τομέα της φροντίδας στην περίθαλψη.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Καντ, Ιμμάνουελ, *Μεταφυσική των Ηθών,* μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις ΣΜΙΛΗ, 2013.

Καντ, Ιμμάνουελ, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου,* μετάφραση, σχόλια, επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης. Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2019.

Καντ, Ιμμάνουελ, *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών,* μετάφραση, σχόλια, επίμετρο Κ. Ανδρουλιδάκης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Καντ, Ιμμάνουελ. *Ανθρωπολογία από Πραγματολογική Άποψη,* μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Χ. Τασάκος, Printa, 2018.

Σούρλας, Παύλος, *Όψεις του Προσώπου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2021.

De Beauvoir, Simone, *Τα γηρατειά*, μετάφραση: Έμκε Έλλη, εκδ. ΓΛΑΡΟΣ, 1980.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Μήτρου, Λίλιαν (επιμέλεια), *Μπορεί ο αλγόριθμος...να είναι ηθικός, να είναι δίκαιος, να είναι διαφανής, να δικάζει και να διοικεί;*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023.

Σούρλας, Παύλος, «Η ηθική σημασία του γήρατος», στο Λούης Κίτσος και Σταυρούλα Τσινόρεμα (επιμέλεια, *Θέματα Βιοηθικής: η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των βιοεπιστημών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

Τίφας, Ανδρέας Χρ., *Ανθρωπος και Ηθική*, Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2022.

Τσινόρεμα, Στ., «Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη νεότερη ηθική φιλοσοφία και τη βιοηθική» στο Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική -Το ανθρώπινο πρόσωπο*, 85-113, εκδόσεις Παπαζήση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.

Χέρας, Π., Χατζόπουλος, Α., Σαμαρτζή, Μ., & Μητσιμπούνας, Δ., «Απόψεις φροντιστών ασθενών με καρκίνο», Ιατρικά Χρονικά, τ. 86(1), 2008, σελ. 27-34.

Borestein, J., Pearson, Y., «Robot caregivers: harbingers of expanded freedom for all?», περιοδικό Ethics and Information Technology, τ. 12, Ιούλιος 2012.

Coeckelbergh, Mark, «Care Robots and the Future of ICT-Mediated Elderly Care: A Response to Doom Scenarios», AI & SOCIETY, τ. 31 (4), σελ. 455–62, 2015.

Coulehan JL, Platt FW, Egener B, Frankel R, Lin CT, Lown B, Salazar WH. "Let me see if i have this right...": words that help build empathy. Ann Intern Med. 2001 Aug 7;135(3), σελ. 221-7.

Dautenhahn, K., «The Art of Designing Socially Intelligent Agents: Science Fiction in the Collaborative Design of Technology»., Artificial Intelligence & Society, 17, no. 1-2, Οκτώβριος 1998, σελ. 107-130.

Girgis, A., Lambert, S., Johnson, C., Waller, A., & Currow, D., «Physical, psychosocial, relationship, and economic burden of caring for people with cancer: A review» , Journal of Oncology Practice, 9(4), 2013, σελ. 197-202.

Gips, J.Toward the ethical robot, στο K. M. Ford, C. Glymour, & P. Hayes (επιμ.), *Android Epistemology*, MIT Press, 1994.

Genet N., Boerma WG, Kringos DS, Bouman A., Francke AL, Fagerström C., Melchiorre MG, Greco C., Devillé W., «Home care in Europe: a systematic literature review», BMC Health Serv Res. τ. 11 207, Αύγουστος 2011.

Govina, O. et al., Exploring the factors influencing time and difficulty of tasks provided by family caregivers of patients with advanced cancer in Greece. Health Science Journal, 8(4), Οκτώβριος 2014, σελ. 438-451.

Hansson, S. O., «The ethics of enabling technology», Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics, τ. 16, σελ. 257–267.

Herbert, S. A. «Designing Organizations for an Information-Rich World»., Anthony G. Oettinger(επιμ.) *Computers, Communication, and the Public Interest*, Johns Hopkins Press, 1971, σελ. 37-52.

Huber, Machteld et al. «How should we define health?». στο BMJ (Clinical research ed.), vol. 343 d4163, 26 Ιουλίου 2011.

Johanson, D.L., Ahn, H.S. & Broadbent, E., «Improving Interactions with Healthcare Robots: A Review of Communication Behaviours in Social and Healthcare Contexts», Int J of Soc Robotics, τ. 13, 2021, σελ. 1835 – 1850.

Koutra, Katerina et al. “Linking family cohesion and flexibility with expressed emotion, family burden and psychological distress in caregivers of patients with psychosis: A path analytic model.” Psychiatry research vol. 240 (2016): 66-75. doi:10.1016/j.psychres.2016.04.017

Kyrarini, Maria, Fotios Lygerakis, Akilesh Rajavenkatanarayanan, Christos Sevastopoulos, Harish Ram Nambiappan, Kodur Krishna Chaitanya, Ashwin Ramesh

Babu, Joanne Mathew and Fillia Makedon. «A Survey of Robots in Healthcare». *Technologies*, Ιανουάριος 2021.

Lionis, Christos. «Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Healthcare? Comments From an Academic Physician Comment on "Why and How Is Compassion Necessary to Provide Good Quality Healthcare?». International journal of health policy and management vol. 4,11 771-2. 15 Ιουλίου 2015.

Mercer, Stewart W, and William J Reynolds. «Empathy and quality of care». στο The British journal of general practice : the journal of the Royal College of General Practitioners, τ. 52 Suppl,Suppl, 2002.

MacDorman, Karl F., «Androids as an Experimental Apparatus: Why Is There an Uncanny Valley and Can We Exploit It?» , στο CogSci03 Proceedings of the 23rd Annual Conference of the Cognitive Science Society, 2005.

Msaouel, Pavlos et al. «Burnout and training satisfaction of medical residents in Greece: will the European Work Time Directive make a difference?». Human resources for health vol. 8 16. 1 Ιουλίου 2010, doi:10.1186/1478-4491-8-16

Moor, James H. «The Nature, Importance, and Difficulty of Machine Ethics.” IEEE Intelligent Systems, τ. 21 (4), Αύγουστος 2006. σελ. 18-21.

O'Neill, Onora, «Kant: Rationality as Practical Reason»., Alfred J. Mele and Piers Rawling (επιμέλεια), *The Oxford Handbook of Rationality*, Oxford University Press, 2004, σελ. 93-109.

Pizarro, D., «Nothing More than Feelings? The Role of Emotions in Moral Judgment», Journal for the Theory of Social Behaviour, τ. 30, σελ. 355-375.

Sapouna, Vasiliki et al. «Assessing the burden of caregivers of patients with mental disorders: translating and validating the involvement evaluation questionnaire into Greek». στο Annals of general psychiatry, vol. 12,1 3. 12 Φεβρ. 2013.

Sen, Amartya, «Capability and Well-Being». Martha Nussbaum and Amartya Sen (επιμέλεια), *The Quality of Life,* Clarendon Press, Oxford,1993.

Shea, Sue and Lionis, Christos. «Restoring humanity in health care through the art of compassion: an issue for the teaching and research agenda in rural health care». στο Rural and remote health, vol. 10,4, 2010.

Soler, Jean Karl et al. «Burnout in European family doctors: the EGPRN study». στο Family practice vol. 25,4, 2008, σελ. 245-65. doi:10.1093/fampra/cmn038

Stock-Homburg, Ruth, «Survey of Emotions in Human–Robot Interactions: Perspectives from Robotic Psychology on 20 Years of Research». στο International Journal of Social Robotics, τ. 14, June 2021, σελ. 389-411.

Sparrow, Robert, and Sparrow, L. «In the hands of machines? The future of aged care». Minds and Machines , τ.16, no. 2, 2006, σελ. 141-161.

Tringale, Michael et al. «Integrating patient values and preferences in healthcare: a systematic review of qualitative evidence». BMJ open vol. 12,11 e067268. 18 Νοεμβρίου 2022.

Tsinorema, Stavroula. «Consent and Autonomy in Contemporary Bioethics»., Annuaire International Des Droits De L'Homme - VIII, International Association of Constitutional Law Group of Social Rights. Athens: Sakkoulas & L.G.D.J./Lextenso Publications, 2016.

Tziraki, Chariklia et al. «Rethinking palliative care in a public health context: addressing the needs of persons with non-communicable chronic diseases». στο Primary health care research & development, vol. 21 e32, 15 Σεπτεμβρίου 2020.

The British Academy and The Royal Society. «Data management and use: Governance in the 21st century – a British Academy and Royal Society Project», 2017.

Vallor, Shannon. «Carebots and Caregivers: Sustaining the Ethical Ideal of Care in the Twenty-First Century», Philosophy & Technology, τ. 24, 2011, σελ. 251–268.

Van Wynsberghe, A., «Designing robots for care: Care-centered value-sensitive design». Science and Engineering Ethics, τ. 19(2), σελ. 407-433.

Wang, X., Shen, J., & Chen, Q., «How PARO can help older people in elderly care facilities: A systematic review of RCT», International journal of nursing knowledge, τ. 33(1), σελ. 29–39.

Wood, A., «Kant on duties regarding non-rational nature», W. H. Walsh & M. D. Morris (επιμέλεια), *Kant's ethical thought*, Cambridge University Press, 1985, σελ. 198-217.

World Health Organisation. «People-Centred Health Care : A Policy Framework». στο www.who.int, 2013, www.who.int/publications/i/item/9789290613176.

World Health Organization. «Reducing Stigma and Discrimination against Older People with Mental Disorders»., στο Apps.who.int, 2002, apps.who.int/iris/handle/10665/67380.

World Health Organization. Declaration of Astana: Global Conference on Primary Health Care: Astana, Kazakhstan, 25 and 26 October 2018. World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/328123.